

Νομοκανονικά Ζητήματα στις σχέσεις του Οικουμενικού Πατριαρχείου με την Εκκλησία της Ελλάδος

Συγγραφέας: **Ιωάννης Τελίδης**

Επιτροπή Επίβλεψης Μεταπτυχιακής Διπλωματικής Εργασίας

Επιβλέπων Καθηγητής
Αναστάσιος Γ. Μαράς

Συνεπιβλέπων Καθηγητής
Νικόλαος Ασπρούλης

Αθήνα 2023

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία του φοιτητή («συγγραφέας/δημιουργός») που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης ο συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας του συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του συγγραφέα/δημιουργού. Ο συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

Περιεχόμενα

Περίληψη	3
Λέξεις Κλειδιά	3
Abstract	4
Keywords	4
Πρόλογος	5
1. Εισαγωγή	7
2. Συνοπτική αναδρομή στην Ιστορία του Οικουμενικού Πατριαρχείου και της Εκκλησίας της Ελλάδος	11
2.1 Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως	11
2.2 Εκκλησία της Ελλάδος	18
3. Οριοθέτηση σχέσεων Πατριαρχείου – Εκκλησίας Ελλάδος (19 ^ο αι. έως πρώτο μισό 20 ^{ου} αιώνα)	25
4. Διαμόρφωση της εκκλησιαστικής πραγματικότητας μεταξύ Οικουμενικού Πατριαρχείου και Εκκλησίας της Ελλάδος (1974 -2004)	37
4.1 Ο ρόλος του αρχιεπισκοπικού έργου Σεραφείμ (σχέσεις με την Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης)	37
4.2 Ο ρόλος του αρχιεπισκοπικού έργου του Χριστοδούλου Παρασκευαΐδη	41
5. Συμπεράσματα	50
6. Βιβλιογραφία	54
6.1 Πηγές	54
6.2 Δευτερεύουσα βιβλιογραφία	54
6.2.1 Ελληνόγλωσση	54
6.2.2 Ξενόγλωσσες πηγές	58
6.3 Διαδικτυακές Πηγές	58

Περίληψη

Το Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης, διαχρονικά, αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους και πιο φωτεινούς πυλώνες της Ορθοδοξίας σε παγκόσμια κλίμακα. Είναι ενδεικτικό, ότι, ιστορικά, τόσο οι επισκοπές όσο και οι Μητροπόλεις του ελλαδικού χώρου είχαν αποτελέσει αναπόσπαστα τμήματα του Οικουμενικού Πατριαρχείου στην Κωνσταντινούπολη. Αυτή η πραγματικότητα, είχε αποτυπωθεί, εξάλλου, τόσο κατά την εποχή της Ανατολικής Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, όσο και, αργότερα, κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας επί του Ελληνισμού. Ωστόσο, κατά τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, μετά την επανάσταση του 1821 και την ανακήρυξη του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, επρόκειτο να αναδειχθεί μια νέα πραγματικότητα, που είχε εκφραστεί με την μονομερή ανακήρυξη της αυτοκεφαλίας της Ελληνικής Εκκλησίας, η οποία θα αναγνωριζόταν στην πορεία (το 1850) από το Οικουμενικό Πατριαρχείο.

Έκτοτε, επρόκειτο να αναδειχθούν μια σειρά από συγκεκριμένα νομοκανονικά ζητήματα, τα οποία απασχόλησαν τις σχέσεις των δύο Εκκλησιών. Αυτά τα ζητήματα δεν έπαψαν να υφίστανται και κατά τις περιόδους που στο τιμόνι της Εκκλησίας της Ελλάδος βρίσκονταν οι μακαριστοί ιεράρχες, Σεραφείμ και Χριστόδουλος (δηλαδή τις περιόδους 1974-1998 και 1998-2008). Η εξέταση των εν λόγω ζητημάτων, τα οποία είχε επιχειρηθεί να επιλυθούν μέσα από συμφωνίες αποτυπωμένες σε Πατριαρχικούς και Συνοδικούς Τόμους, θα εξεταστούν στο πλαίσιο της παρούσας διατριβής.

Λέξεις Κλειδιά

Αυτοκέφαλο, Εκκλησία της Ελλάδος, Οικουμενικό Πατριαρχείο.

Abstract

The Ecumenical Patriarchate of Constantinople has always been one of the most important and brightest nuclei and poles of Orthodoxy on a global scale. It is indicative that historically the various dioceses and Metropolises of the Greek area had been integral parts of the Ecumenical Patriarchate in Constantinople. This reality had been captured, moreover, both during the Byzantine era, and later during the period specifically of the Ottoman rule over Hellenism. However, at the beginning of the 19th century, after the revolution of 1821 and the declaration of the independent Greek state, it is indicative at the same time that a new reality was about to emerge that had been expressed with the unilateral declaration of the autocephaly of the Greek Church and which would be recognized along the way (in 1850) from the Ecumenical Patriarchate.

Since then, we can also observe that a series of specific legal issues that had preoccupied the relations between the two poles of Orthodoxy were about to emerge. In fact, these issues did not cease to exist at the same time during the periods when blessed Seraphim and Christodoulos had been Archbishops of Athens and all of Greece (in other words, the periods 1974-1998 and 1998-2008). The examination of the specific issues that, since the previous centuries, had already been attempted to be resolved through agreements and Patriarchal and Synodal Volumes, takes place in the context of this specific thesis. In fact, it is a field that we would say is more connected to the issues of administrative jurisdiction of the Ecumenical Patriarchate and the Church of Greece in various regions of the Greek area.

Keywords

Autocephaly, Church of Greece, Ecumenical Patriarchate.

Πρόλογος

Το Οικουμενικό Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης αποτελεί διαχρονικά έναν από τους σημαντικότερους και πιο φωτεινούς φάρους της Ορθοδοξίας σε παγκόσμια κλίμακα. Η ιστορική πορεία του ξεκινά από τον 4^ο αιώνα μ.Χ., με τη μεταφορά της πρωτεύουσας της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας από τη Ρώμη στην Κωνσταντινούπολη, στην τοποθεσία του αρχαιοελληνικού Βυζαντίου, και υπήρξε πραγματικά πολυκύμαντη. Πρόκειται για μια ιστορία, η οποία ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με την ιστορική πορεία του ίδιου του Ανατολικού Ρωμαϊκού κράτους, από την ανάδυσή του κατά τον 4^ο αιώνα μ.Χ. ως την οθωμανική κατάκτηση του 1453, καθώς και με την παρουσία και δράση του Ορθόδοξου λαού εντός και εκτός των ορίων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, από την άλωση ως τις αρχές του 20^{ού} αιώνα.

Στο πλαίσιο μιας τέτοιας πορείας μπορεί να αντιληφθεί κανείς ότι το Οικουμενικό Πατριαρχείο, ως θεσμός, δεν είχε πάψει να λαμβάνει υπόψη του τις εκάστοτε πολιτικές ή οικονομικές πραγματικότητες που μπορεί να αναδύονταν. Πραγματικότητες συναφείς με τους εκάστοτε πολιτικούς ηγέτες και τα διάφορα καθεστώτα που είχε να αντιμετωπίσει. Αυτό σήμαινε, ωστόσο, και την ευελιξία του οικουμενικού θρόνου, στο πεδίο των νομοκανονικών ζητημάτων και των σχέσεών του με κρατικούς και θρησκευτικούς φορείς.

Το εν λόγω στοιχείο είχε εμφανιστεί με ιδιαίτερα έντονο τρόπο από τον 19^ο αιώνα και μετά, καθώς η ανάδυση των τοπικών εθνικισμών μεταξύ των τοπικών χριστιανικών πληθυσμών της βαλκανικής χερσονήσου συνέβαλε στη γέννηση νέων τοπικών αυτοκέφαλων Εκκλησιών. Μια εξ αυτών ήταν και η Εκκλησία της Ελλάδος. Σε αυτό το νέο περιβάλλον, το Οικουμενικό Πατριαρχείο κλήθηκε να δομήσει ένα νέο σύνολο νομοκανονικών σχέσεων με την Ελλαδική Αυτοκέφαλη Εκκλησία, σχέσεων που δεν ήταν πάντα τόσο εύκολες.

Αυτό το πεδίο σχέσεων φιλοδοξεί να αποτελέσει αντικείμενο διερεύνησης και ανάλυσης της παρούσας μεταπτυχιακής διατριβής. Θεωρώ πως η επιλογή αυτού του θέματος, θα μπορούσε να προσφέρει στον αναγνώστη μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα σχετικά με το μελετώμενο ζήτημα. Η πλούσια και πολύπλευρη βιβλιογραφία δύναται να

να προσδώσει μια ακόμη μεγαλύτερη ισχύ στα γραφόμενά μας. Ταυτόχρονα, θα αποτελέσει μια μικρή συμβολή σε πτυχές του ζητήματος, κάνοντας διαυγέστερη την εικόνα του.

Με την ευκαιρία αυτή θα ήθελα να ευχαριστήσω δημόσια τον Σύμβουλο Καθηγητή μου, Αναστάσιο Μαρά, για την πολύτιμη βοήθειά του κατά την συγγραφή της παρούσας μελέτης, όπως επίσης, και τον έτερο αξιολογητή της εργασίας μου, Νικόλαο Ασπρούλη.

Πάτρα, Ιούνιος 2023

1. Εισαγωγή

Το Οικουμενικό Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης, είναι μία από τις δεκαπέντε αυτοκέφαλες Εκκλησίες (ή «δικαιοδοσίες»), οι οποίες συνθέτουν την Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία. Επικεφαλής της είναι ο Οικουμενικός Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, ο οποίος σήμερα είναι ο Βαρθολομαίος Α΄ (Αρχοντώνης)¹.

Η Κωνσταντινούπολη, λόγω της ιστορικής θέσης της, ως πρωτεύουσας της πρώην Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, κατέχει ιδιαίτερη θέση τιμής στην Ορθοδοξία και λειτουργεί ως έδρα του Οικουμενικού Πατριάρχη. Από 451, με τον ΚΗ΄ κανόνα της Δ΄ Οικουμενικής Συνόδου, το Οικουμενικό Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης έχει τα ίδια πρεσβεία τιμής με το Πατριαρχείο της Ρώμης². Μετά το σχίσμα του 1054, ο Οικουμενικός Πατριάρχης της Κωνσταντινούπολης απολαμβάνει το καθεστώς του *primus inter pares* (=πρώτος μεταξύ ίσων) μεταξύ των ορθοδόξων Προκαθημένων και Αρχιερέων της ανά την Οικουμένη Ορθοδοξίας. Γι' αυτό, θεωρείται εκπρόσωπος και πνευματικός ηγέτης των Ανατολικών Ορθοδόξων Χριστιανών.

Η ιστορική πορεία του Οικουμενικού Πατριαρχείου διαχρονικά υπήρξε έντονη και, ενίοτε, δραματική. Η εν λόγω πορεία είχε εξαρτηθεί, αρχικά, από τις ιστορικές περιπέτειες της Ανατολικής Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, και, μεταγενέστερα, από την ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η σχετική αναφορά σε αυτές τις δύο αυτοκρατορίες του παρελθόντος δεν είναι τυχαία, καθώς εντός τους αναπτύχθηκε το Οικουμενικό Πατριαρχείο.

Από τον 19^ο αιώνα και εξής, αναπτύσσεται ένα νέο νομικό πλαίσιο για το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Μέσα από αυτό, το Πατριαρχείο είχε προσπαθήσει/προσπάθησε να ρυθμίσει τις σχέσεις του με τους λαούς των Βαλκανίων και τις τοπικές Αυτοκέφαλες Εκκλησίες που αναδύθηκαν στους κόλπους του ορθόδοξου κόσμου. Επρόκειτο για μια εξέλιξη άμεσα συνδεδεμένη με την δυναμική εμφάνιση του εθνικισμού και, συνακόλουθα, του εθνοφυλετισμού εντός των Ορθοδόξων λαών.

Στο πλαίσιο αυτό μια σειρά ζητημάτων, νομοκανονικού χαρακτήρα, προέκυψαν μετά από την ανακήρυξη της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας της Ελλάδος στις αρχές του 19^{ου}

¹ Μ. Γ. Βαρβούνης, *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο*, (Αθήνα: Χαλάνδριον, 2006), 5.

² Ν. Ματσούκας, *Δογματική και Συμβολική θεολογία*, τ. Β΄ (Θεσσαλονίκη Παν. Πουρνάρας, 2007), 10.

αιώνα. Η εν λόγω ενέργεια αποτέλεσε αντικείμενο πολύ έντονων διαβουλεύσεων, αλλά και αντεγκλήσεων, οι οποίες επιλύθηκαν με τον Πατριαρχικό Τόμο του 1850, με τον οποίο αναγνωρίστηκε από το Οικουμενικό Πατριαρχείο το αυτοκέφαλο της Εκκλησίας της Ελλάδος³.

Έκτοτε, δεν έπαψαν να προκύπτουν συναφή θέματα προς επίλυση. Πράγματι, από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα και μετά, προέκυψε θέμα υπαγωγής μιας σειράς τοπικών Εκκλησιών του ελληνικού κράτους, όπως εκείνες των λεγόμενων Νέων Χωρών. Για τις προαναφερόμενες περιοχές έριζαν οι δυο Εκκλησίες. Το εν λόγω ζήτημα δεν παύει να απασχολεί κατά διαστήματα, ακόμα και στις μέρες μας, σε έντονο βαθμό τον Οικουμενικό θρόνο και την Αυτοκέφαλη Εκκλησία της Ελλάδος.

Ορισμένα από αυτά τα ζητήματα θα εξεταστούν στο πλαίσιο της παρούσης μεταπτυχιακής διατριβής. Πιο συγκεκριμένα, θα διερευνηθεί, αναζητηθεί και εξεταστεί ο νομοκανονικός χαρακτήρα των σχέσεων των δύο Εκκλησιών, καθώς και όλες εκείνες οι παράμετροι που έχουν καθορίσει εδώ και πολύ καιρό την μεταξύ τους σχέση. Ταυτόχρονα, μέσω αυτής της ανάλυσης θα επιχειρηθεί να αναδειχθεί το ζήτημα της οργάνωσης διαφόρων εκκλησιαστικών θεμάτων, σε συνδυασμό με τις πρακτικές διοίκησης του Οικουμενικού Πατριαρχείου και της Αρχιεπισκοπής Αθηνών.

Εδώ, οφείλουμε να αναφέρουμε ότι η όλη εξέταση του θέματος επικεντρώνεται, κατά κύριο λόγο, στο πεδίο των νομοκανονικών ζητημάτων. Ειδικότερα, εστιάζει στις περιόδους της αρχιεπισκοπίας των μακαριστών Αρχιεπισκόπων Αθηνών και πάσης Ελλάδος, Σεραφείμ και Χριστόδουλου, καλύπτοντας μια περίοδο περίπου τριάντα ετών, από το 1974 και ως το 2004. Παρόλα αυτά, με βάση τη δομή της μεταπτυχιακής διατριβής μας, δεν θα ήταν δυνατόν να μην περιλαμβάνεται, έστω και πιο συνοπτικά, το θέμα των νομοκανονικών ζητημάτων μεταξύ Φαναριού και Αρχιεπισκοπής Αθηνών κατά τον 19^ο αιώνα. Η ανάλυση αυτή, αν και πιο σύντομη, όπως αναφέρθηκε ήδη, υφίσταται, ώστε να διαπιστωθούν οι βάσεις και το υπόβαθρο μιας σειράς ζητημάτων, που επρόκειτο να ταλανίσουν τις σχέσεις ανάμεσα στο Οικουμενικό Πατριαρχείο και την Εκκλησία της Ελλάδος. Ζητημάτων, των οποίων ο απόηχος έφτασε ως τις μέρες μας.

Μέσα από την ανάλυση και την ερμηνεία των σχέσεων μεταξύ των δύο αυτών θεσμών του Ορθόδοξου κόσμου, καθίσταται εμφανής η σημασία και ο ρόλος των

³ Μ. Γ. Βαρβούνης, *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο* (Αθήνα: Χελάνδριον, 2006), 6.

ηγετικών αυτών προσωπικοτήτων, των οποίων οι σκέψεις και οι αποφάσεις επηρέασαν τις σχέσεις μεταξύ του Οικουμενικού Πατριαρχείου και της Αρχιεπισκοπής Αθηνών. Στην προοπτική αυτή, το ζητούμενό μας είναι συναφές με την ανάδειξη της θεολογικής και πολιτικής προσέγγισης, ως μεθόδου σύγκλισης ή απόκλισης στην διάρκεια των εκάστοτε σχέσεων μεταξύ Φαναρίου και Αρχιεπισκοπής Αθηνών, όπως αυτό έχει καταγραφεί στο πλαίσιο της παράδοσης και της ιστορικής πορείας τους εντός της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας.

Η σημασία ενός τέτοιου θέματος και το ενδιαφέρον για την ανάλυση των νομοκανονικών ζητημάτων, μεταξύ Φαναρίου και Αρχιεπισκοπής Αθηνών, κατά την εξεταζόμενη περίοδο, είναι κάτι που έχει σχέση με το θέμα του εκκλησιαστικού διαλόγου. Ενός διαλόγου που είναι συνδεδεμένος με τον στόχο της επίλυσης των κατά καιρούς προβλημάτων και αντιπαραθέσεων που προκύπτουν στους εκκλησιαστικούς κόλπους. Πέρα από αυτό, η νομολογία του Ελληνικού Κράτους, για τις σχέσεις του με την Ελλαδική Εκκλησία, είχε παίξει σημαντικό ρόλο στις σχέσεις και τα νομοκανονικά ζητήματα μεταξύ Οικουμενικού Πατριαρχείου και Αρχιεπισκοπής Αθηνών.

Η μεθοδολογία που θα ακολουθηθεί στην παρούσα διατριβή είναι αυτή της μελέτης των σχετικών με το θέμα μας πηγών. Ακολουθεί η μελέτη της δευτερεύουσας βιβλιογραφίας, δηλαδή των σχετικών άρθρων, μονογραφιών και λοιπών ερευνών. Σημαντική πρόκληση για εμάς, θα αποτελέσει η προσπάθεια να μην προβούμε απλά σε στείρα παράθεση αυτών των πληροφοριών, αλλά να επιχειρήσουμε και μια διαδικασία προσωπικής ερμηνείας της βιβλιογραφίας, ώστε να υπεισέλθουμε στην βαθύτερη ουσία των εν λόγω νομοκανονικών ζητημάτων. Πιο συγκεκριμένα, θα προβούμε σε μια διαδικασία συστηματικής προσέγγισης. Μία τέτοιου είδους ανασκόπηση χρησιμοποιεί μια αυστηρή και στοχευμένη προσέγγιση για την σύνθεση της έρευνας, με στόχο την αξιολόγηση και την ελαχιστοποίηση της μεροληψίας στις πληροφορίες που έχουμε συλλέξει. Ενώ πολλές συστηματικές ανασκοπήσεις βασίζονται σε μια ρητή ποσοτική μετα-ανάλυση των διαθέσιμων δεδομένων, υπάρχουν, επίσης, ποιοτικές ανασκοπήσεις και άλλοι τύποι ανασκοπήσεων μεικτών μεθόδων που συμμορφώνονται με τα πρότυπα για την συλλογή, την ανάλυση και αναφορά αποδεικτικών στοιχείων. Συστηματικές ανασκοπήσεις ποσοτικών δεδομένων ή ανασκοπήσεις μεικτής μεθόδου χρησιμοποιούν μερικές φορές στατιστικές τεχνικές για να συνδυάσουν τα αποτελέσματα των επιλέξιμων

μελετών. Χρησιμοποιούνται, επίσης, και επίπεδα βαθμολόγησης για την αξιολόγηση της ποιότητας των αποδεικτικών στοιχείων, καθώς, όμως, η αξιολόγηση των αποδεικτικών στοιχείων ενδέχεται να είναι υποκειμενική, μπορεί να ζητηθεί η γνώμη πολλών ατόμων για να επιλυθούν οι τυχόν διαφορές στην βαθμολόγηση μεταξύ του τρόπου με τον οποίο αξιολογούνται τα αποδεικτικά στοιχεία. Τα τελευταία, θα πρέπει να σημειωθεί εδώ, πως αφορούν τόσο το Εκκλησιαστικό όσο και το Κανονικό Δίκαιο.

Ως προς την δομή της Μεταπτυχιακής Διατριβής μας, στο πρώτο κεφάλαιο θα επιχειρηθεί μια σχετικά σύντομη αναφορά στην ιστορική πορεία του Οικουμενικού Πατριαρχείου και της Αρχιεπισκοπής Αθηνών. Μέσω αυτής της συνοπτικής ιστορικής επισκόπησης, θα μπορούσαν να γίνουν κατανοητές οι βάσεις πάνω στις οποίες δομήθηκε για καθέναν από τους δύο θεσμούς ένα συγκεκριμένο πλαίσιο αρχών και παραδόσεων, που είναι συνδεδεμένες με τη διοικητική οργάνωσή τους. Το δεύτερο κεφάλαιο εστιάζει στο σύνολο των νομοκανονικών ζητημάτων, που είχαν προκύψει στις σχέσεις μεταξύ Φαναρίου και Αρχιεπισκοπής Αθηνών, τόσο κατά την διάρκεια του 19^{ου} αιώνα όσο και ενός μέρους του 20^{ου} αιώνα. Τέλος, το τρίτο κεφάλαιο, το οποίο είναι πιο εκτενές, αφορά τις σχέσεις και τα νομοκανονικά ζητήματα, αρχικά, κατά την εποχή του μακαριστού Αρχιεπισκόπου Σεραφείμ και αργότερα κατά την περίοδο του μακαριστού Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος Χριστοδούλου. Σε αυτό το σημείο θα επιχειρήσουμε να διακρίνουμε αν τα εν λόγω νομοκανονικά ζητήματα ήταν, και σε ποιο βαθμό, απότοκα παλαιότερων ιστορικών εξελίξεων.

Από πλευράς μεθοδολογίας και τεκμηρίωσης, χρησιμοποιήσαμε το σύστημα του The Chicago Manual of Style, το οποίο υιοθετήθηκε από το Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών «Ορθόδοξη Χριστιανική Θεολογία και Θρησκευτικός Πλουραλισμός», ως το πιο ενδεδειγμένο και εύχρηστο για τους φοιτητές⁴. Για ανάλογους λόγους το σύστημα παράθεσης συντομογραφιών, το οποίο ακολουθούμε είναι το πρότυπο του ΕΛΟΤ 822⁵.

⁴ Αναστ. Γ. Μαράς, «Παράθεση παραπομπών και βιβλιογραφίας σύμφωνα με το The Chicago Manual of Style», στο Γρ. Λιάντας και Αναστ. Γ. Μαράς, *Σύγχρονη Επιστημονική Τεχνολογία* (Θεσσαλονίκη: Αντ. Σταμούλης, 2014), 57-122.

⁵ ΕΛΟΤ, *Ελληνικό πρότυπο 822* (Αθήνα: ΕΛΟΤ, 1994).

2. Συνοπτική αναδρομή στην Ιστορία του Οικουμενικού Πατριαρχείου και της Εκκλησίας της Ελλάδος

2.1 Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως

Πριν από τη μετακίνηση της πρωτεύουσας της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας στην Ανατολή, ο επίσκοπος του Βυζαντίου βρισκόταν υπό τη δικαιοδοσία του μητροπολίτη Ηράκλειας. Όμως από τον 4ο αιώνα, ο εν λόγω επίσκοπος κατέστη ανεξάρτητος και ασκούσε ποιμαντική εξουσία σε όλη τη σημερινή Ελλάδα, τη Μικρά Ασία, τον Πόντο και τη Θράκη. Με την ανάπτυξη της ιεραρχικής δομής της Εκκλησίας, ο επίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως έφτασε να χαρακτηρίζεται ως έξαρχος (αξίωμα ανώτερο του Μητροπολίτη)⁶. Το 381, στη Β' Οικουμενική Σύνοδο της Κωνσταντινούπολης, η Πόλη αναγνωρίστηκε ως το τέταρτο Πατριαρχείο, μετά την Αλεξάνδρεια, την Αντιόχεια και τη Ρώμη. Κατά την περίοδο αυτή, σημαντικό ρόλο στο διορισμό του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως λάμβανε ο Πατριάρχης Αντιόχειας⁷.

Λόγω της σπουδαιότητας και του υψίστου ρόλου της Εκκλησίας της Κωνσταντινούπολης στο διοικητικό κέντρο της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, οι υποθέσεις που αφορούσαν διάφορες Εκκλησίες, εκτός της άμεσης δικαιοδοσίας της Κωνσταντινούπολης, άρχισαν να συζητούνται στην πρωτεύουσα, κυρίως σε περιπτώσεις που η παρέμβαση του αυτοκράτορα ήταν απαραίτητη ή έστω κι επιθυμητή⁸. Υπό αυτές τις συνθήκες, ο Πατριάρχης έγινε σύνδεσμος μεταξύ του αυτοκράτορα και των επισκόπων, οι οποίοι ταξίδευαν στην πρωτεύουσα για την επίλυση των υποθέσεών τους. Σε αυτό το σημείο αξίζει να τονίσουμε πως ιδρυτής της εκκλησίας του Βυζαντίου υπήρξε ο Απόστολος Ανδρέας. Σύμφωνα με την αρχαία παράδοση, εκείνος είχε ιδρύσει την εκκλησία της Θράκης κατά το έτος 38 μ.Χ. με πρώτο επίσκοπο τον Στάχιν. Η παράδοση αυτή καταγράφεται στο απόκρυφο βιβλίο Πράξεις Ανδρέα⁹. Ως πρώτος Πατριάρχης

⁶ Μ. Γ. Βαρβούνης, *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο* (Αθήνα: Χαλάνδριον, 2006), 5.

⁷ Ιωάν. Χρυσανγής, *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο σήμερα: ορθόδοξα προσκηνήματα και μνημεία της Πόλης* μετάφρ. και επιμέλεια Κωνσταντίνος Δεληκωνσταντής (Istanbul: London Editions Turkey, 2015), 15.

⁸ Βασ. Σταυρίδης *Βιβλιογραφία εκκλησιαστικής ιστορίας εισαγωγή εις την εκκλησιαστικήν ιστορίαν* (Θεσσαλονίκη: Πατριαρχικόν ίδρυμα πατερικών μελετών 1980), 20.

⁹ Οι Πράξεις του Ανδρέα (Acta Andreae), είναι η παλαιότερη μαρτυρία των πράξεων και των θαυμάτων του Αποστόλου Ανδρέα. Η σωζόμενη έκδοση αναφέρεται σε ένα έργο του 3ου αιώνα, το Κοπτικό Ψαλτήριο των Μανιχαίων, παρέχοντας ένα *terminus ante quem*, αλλά παρουσιάζει αρκετά σημάδια, με

αναφέρεται ο Νεκτάριος, συγκλητικός, που καταγόταν από την Ταρσό της Κιλικίας, τα έτη 381-397. Παράλληλα την εποχή εκείνη, η Β΄ Οικουμενική Σύνοδος θα καθόριζε τον Θρόνο Κωνσταντινουπόλεως δεύτερο στην τάξη, μετά από εκείνο της Ρώμης. Στην σύγκληση της εν λόγω συνόδου, ο Νεκτάριος δεν είχε ακόμα βαπτιστεί χριστιανός. Το γεγονός αυτό είχε ως αποτέλεσμα να αναγορευτεί ο Νεκτάριος πατριάρχης με τα ρούχα του νεοβαπτισθέντος, σε διαδοχή του Γρηγορίου του Ναζιανζηνού.

Η ιστορική περίοδος του Οικουμενικού Πατριαρχείου εκτείνεται από το τέλος της Επανάστασης, το 1830 έως και την Μικρασιατική καταστροφή, 1922-23, και τη χαρακτηριστική τομή στο εσωτερικό του αποτέλεσε η δημιουργία κειμένου Γενικών Κανονισμών το 1860. Βάσει αυτών, θεσμοθετήθηκε η μεσολάβηση λαϊκών στην εκλογή του Οικουμενικού Πατριάρχη. Με αυτόν τον θεσμό προέκυψε η ενδυνάμωση της κληρικαλικής αριστοκρατίας των Φαναριωτών, βασικών μελών της Ιεράς Συνόδου¹⁰, οι οποίοι ασκούσαν ουσιαστικό έλεγχο στις πατριαρχικές αρμοδιότητες.

Το Οικουμενικό Πατριαρχείο ανήκε στην Πενταρχία των πατριαρχών. Η χριστιανική εκκλησία, δηλαδή, διοικείτο από τους αρχηγούς των πέντε επισκοπικών θρόνων της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας: Ρώμης, Κωνσταντινούπολης, Αλεξάνδρειας, Αντιόχειας, Ιερουσαλήμ. Αναφερόμαστε στο θεσμό όπου κατά την ενεργό λειτουργία του (Βυζαντινή περίοδος), οι πέντε πατριάρχες αποτελούσαν την ανώτατη διοικητική αρχή της Εκκλησίας -πεντακόρυφο εκκλησιαστικό κράτος- και ήταν ισότιμοι ως προς την εξουσία. Επιπρόσθετα, τα πατριαρχικά πρωτεία αφορούσαν το εκκλησιαστικό δίκαιο κι όχι το θείο. Βασίζονταν στα πρεσβεία τιμές, τα οποία απέδιδαν στον έκαστο πατριάρχη σύμφωνα με τις Οικουμενικές Συνόδους. Πρώτος στην τάξη (μεταξύ ίσων) βρισκόταν ο επίσκοπος Ρώμης. Σημαντική ένδειξη της αναγνώρισης της Πενταρχίας από την Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία αποτελεί η Η΄ Οικουμενική Σύνοδος της αυτής Εκκλησίας (869-870), παρότι δεν αναγνωρίζεται από την Ορθοδοξία της Ανατολής. Είναι χαρακτηριστικό πως κατά τον 13^ο κανόνα της, ο επίσκοπος Ρώμης εντάσσεται στην

βάση τα οποία μάλλον πρέπει να είναι ένα έργο των μέσων του 2ου αιώνα. Η χαρακτηριστική χριστολογία του κειμένου» και η έλλειψη αναφοράς στην οργάνωση της εκκλησίας, τη λειτουργία και τις εκκλησιαστικές τελετουργίες, οδηγούν κάποιον στη στρατευμένη Εκκλησία των πρώτων δεκαετιών, με αποτέλεσμα εδώ να προκύπτει μια πιο πρόωμη χρονολόγηση». Τον 4ο αιώνα, οι Πράξεις Ανδρέα υποβιβάστηκαν στα απόκρυφα της Καινής Διαθήκης. Βλ. Ι. Δ., Καραβιδόπουλος, *Απόκρυφα χριστιανικά κείμενα* (Θεσσαλονίκη: Π. Πουρνάρας, 1999), 49.

¹⁰ Στην Ιερά Σύνοδο -Γέροντες- εντάσσονταν μητροπολίτες (Νίκαιας, Νικομήδειας, Χαλκηδόνας κ.ά.) οι οποίοι παρέμεναν μόνιμα στην πρωτεύουσα της οθωμανικής πρωτεύουσας.

κρίση των υπολοίπων Πατριαρχών: «ει δε συγκροτηθείσης συνόδου οικουμενικής γέννηταί τις και περί τής εκκλησίας των Ρωμαίων αμφιβολία, έξεστιν ευλαβώς (...) περί του προκειμένου ζητήματος και δέχεσθαι την λύσιν, και η ωφελείσθαι η ωφελείν (...)»¹¹.

Ο εκάστοτε πατριάρχης διατηρούσε διοικητική κοινωνία με τους υπόλοιπους θρόνους της Χριστιανοσύνης. Την εν γένει ισορροπία επέβαλαν οι κανόνες των οικουμενικών συνόδων. Υπό αυτές τις συνθήκες, ο κάθε πατριάρχης αυτοκέφαλα μεριμνούσε για την ορθή λειτουργία των δικών του εκκλησιών. Στην περίπτωση εμφάνισης δογματικών θεμάτων η Εκκλησία εκφραζόταν συλλογικά δια μέσου συνόδων του πεντακόρυφου κράτους.¹² Μεταξύ των συνόδων αναφέρουμε την ενδυμούσα ή κάτοικο σύνοδο, η οποία αποτελεί τύπο με δίπολο έργο –ασκεί τις εργασίες του Πατριαρχείου και εξετάζει υπερτοπικά εκκλησιαστικά θέματα¹³.

Η Δ΄ Οικουμενική Σύνοδος της Χαλκηδόνας (451) αποτέλεσε κομβικό σημείο για την ιστορία του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως¹⁴. Συγκεκριμένα, η Κωνσταντινούπολη απέκτησε ισότιμα πρεσβεία τιμής με τον επίσκοπο Ρώμης. Προφανώς, αυτό συνέβη διότι, πολιτικά, η Κωνσταντινούπολη αποτελούσε τη νέα πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας -τη Νέα Ρώμη. Ήταν η δεύτερη ιεραρχικά άνοδος του θρόνου της Κωνσταντινούπολης, καθώς ήδη από τη Β΄ Οικουμενική Σύνοδο, ο επίσκοπός της είχε την πρεσβεία τιμής, αμέσως μετά από τον επίσκοπο της Ρώμης¹⁵.

Εν καιρώ, το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως αναδείχθηκε στον κορυφαίο θρόνο της Ορθοδοξίας. Στη διαδικασία αυτή συνέβαλαν από νωρίς οι αυτοκράτορες, οι οποίοι φρόντισαν να δώσουν σημαντικά προνόμια στη Μεγάλη Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης. Γεγονός που, φυσικά, σήμανε την έντονη παρουσία αντιπαραθέσεων και συγκρούσεων μεταξύ της Εκκλησίας και της Πολιτείας. Η συμπόρευση αλλά και οι τεταμένες σχέσεις μεταξύ του Πατριαρχείου και της αυτοκρατορίας εξαρτιόνταν από την εκκλησιαστική πολιτική του εκάστοτε

¹¹ Mansi 16, 317D-329A.

¹² Κύριλλος επίσκοπος Αβύδου, «Οι σχέσεις μέσα στην Πενταρχία των Πατριαρχών, κατά την εκκλησιαστική παράδοση», www.remprousia.gr, (Ημ. ανάκτησης: 16/9/23).

¹³ Β. Πέννα, «Ο δημόσιος, ιδιωτικός και κοινωνικός βίος των Βυζαντινών», στο Ανδρ. Μήλιος και Β. Πέννα, *Δημόσιος και Ιδιωτικός βίος στη Ελλάδα Ι: Από την Αρχαιότητα έως και τα μεταβυζαντινά χρόνια*, τ. Β΄, *Δημόσιος και Ιδιωτικός βίος στο Βυζαντινό και Μεταβυζαντινό κόσμο* (Πάτρα: ΕΑΠ, 2001), 20.

¹⁴ Στο ίδιο, σ. 21

¹⁵ Αλ. Γ. Κ Σαββίδης, *Εισαγωγή στην Βυζαντινή Ιστορία (284-1461μ.Χ)*, μετάφρ. από τα Αγγλικά και φιλολογική επιμ. Αθ. Κονδύλης (Θεσσαλονίκη Αντ. Κ. Σταμούλης 2011), 25.

αυτοκράτορα, αναδεικνύοντας με αυτόν τον τρόπο και τον ιδιαίτερο ρόλο των εκάστοτε Πατριαρχών και αυτοκρατόρων¹⁶.

Αν και η υποστήριξη του Πατριάρχη από την μεριά των αυτοκρατόρων είχε άμεση σχέση με τις προσωπικές, ιδεολογικές και θρησκευτικές πεποιθήσεις τους, δεν έπαυε να είναι και αποτέλεσμα μιας συγκεκριμένης πολιτικής ιδεολογίας. Μιας ιδεολογίας, η οποία αφορούσε την προβολή του αυτοκράτορα ως προστάτη της Εκκλησίας και, κατά προέκταση, της ανατολικής, ορθόδοξης χριστιανικής πίστης και του δόγματός της. Επρόκειτο για την έκφραση μιας κοσμοθεωρίας σχετικής με την ένωση όλου του πληθυσμού της αυτοκρατορίας υπό την σκέπη μιας συγκεκριμένης πίστης, πάντα κάτω από την εξουσία ενός και μόνο ηγεμόνα, ο οποίος θεωρούνταν και εκπρόσωπος της ορθόδοξης χριστιανικής πίστης επί γης¹⁷.

Γίνεται φανερό, ότι η συγκεκριμένη ιδεολογία συνδέεται άμεσα με τη θρησκευτική πολιτική του Μεγάλου Κωνσταντίνου και την επιδίωξη να χαίρει την υποστήριξη της χριστιανικής θρησκείας. Όπως πιστεύουν αρκετοί ιστορικοί σήμερα, η εν λόγω πολιτική επηρεάστηκε άμεσα από την προσωπική πίστη του αυτοκράτορα στην αξία της χριστιανικής θρησκείας¹⁸. Μάλιστα, αυτή η ουσιαστική σχέση του Ρωμαίου αυτοκράτορα με το θρησκευτικό στοιχείο, του προσέδιδε το δικαίωμα να είναι αυτός ο οποίος θα είχε τον τελευταίο λόγο στις διακηρύξεις και στη λήψη αποφάσεων σε θέματα που αφορούσαν την Εκκλησία. Συνεπώς, δεν ήταν τυχαία η προεδρία του στις Οικουμενικές Συνόδους¹⁹.

Ταυτόχρονα, δεν ήταν τυχαίο ότι από κάποια στιγμή και μετά, σίγουρα μετά τον 5^ο αι., ο Πατριάρχης ήταν εκείνος ο οποίος έστεφε τον αυτοκράτορα. Η εν λόγω τελετή ήταν ενδεικτική για τη στενή σχέση του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης με τον αυτοκρατορικό θεσμό. Μέσω αυτής της σχέσης προβλήθηκε στην πορεία η ιδέα της οικουμενικότητας του θεσμού του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Πάντως, λόγω και της σταδιακής παρακμής του κράτους, η διαδικασία της αναγόρευσης του αυτοκράτορα από

¹⁶ Μ. Γ. Βαρβούνης, *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο και η παράδοση του Γένους*, (Αθήνα: Α. Καρδαμίτσας, 2005), 7.

¹⁷ Στο ίδιο, σ. 8.

¹⁸ Ι. Καραγιαννόπουλος, *Η πολιτική θεωρία των Βυζαντινών* (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2001), 10.

¹⁹ Αλ. Γ. Κ. Σαββίδης, *Εισαγωγή στην Βυζαντινή Ιστορία (284-1461μ.Χ)*, μετάφρ. από τα Αγγλικά και φιλολογική επιμ. Αθ. Κονδύλης (Θεσσαλονίκη: Αντ. Σταμούλης 2011), 26.

τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως δεν θα μπορούσε να καταστεί διαχρονικό συστατικό στοιχείο του αυτοκρατορικού θεσμού²⁰.

Κατά την περίοδο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, αναπτύχθηκε ένας νέος μηχανισμός οργάνωσης του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Ένας μηχανισμός που ήταν συναφής με τα όρια δικαιοδοσίας του Πατριαρχείου, επί του συνόλου των εδαφών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στη χερσόνησο του Αίμου και τη Μικρά Ασία. Στα μέσα του 15^{ου} αιώνα, εποχή του Μωάμεθ του Πορθητή, έλαβε χώρα η παραχώρηση συγκεκριμένων προνομίων στην Ορθόδοξη Εκκλησία²¹. Με αυτή τη διαδικασία, διαμορφώθηκε η νέα οργάνωσή της Εκκλησίας, εξαιτίας της οποίας η θρησκευτική και κοινοτική ζωή των υπόδουλων ορθοδόξων Χριστιανών σχετιζόταν άμεσα με το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης²².

Πράγματι, κάθε επέκταση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας σήμαινε, ταυτόχρονα, και την επέκταση της δικαιοδοσίας του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Κάτι τέτοιο, για παράδειγμα, συνέβη στις αρχές του 16^{ου} αιώνα. Συγκεκριμένα, το 1517 με την κατάκτηση της Συρίας, της Παλαιστίνης και της Αιγύπτου από τους Οθωμανούς το Οικουμενικό Πατριαρχείο απέκτησε μια σχετική δικαιοδοσία και επί των Πατριαρχείων Αλεξανδρείας, Αντιόχειας και Ιεροσολύμων. Αλλά και μεταγενέστερα, τον 17^ο αιώνα, η εν λόγω κατάσταση επαναεπιβεβαιώθηκε με σχετικό οθωμανικό διάταγμα, σύμφωνα με το οποίο τα ανωτέρω Πατριαρχεία μπορούσαν να διεκπεραιώνουν τις υποθέσεις τους, μόνον διαμέσου του Οικουμενικού Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης²³.

Ωστόσο, διαχρονικά, σε πρακτικό επίπεδο ο σεβασμός αυτών των προνομίων δεν εξασφαλίστηκε καθώς η συνολική δράση επηρεαζόταν από τις προσωπικές διαθέσεις των Οθωμανών σουλτάνων και των λοιπών αξιωματούχων της κεντρικής, επαρχιακής ή τοπικής οθωμανικής διοίκησης. Απόδειξη των γραφομένων μας, αποτελεί το γεγονός ότι οι συχνές παραβιάσεις των σχετικών προνομίων και δικαιωμάτων είχαν προκαλέσει τις αντιδράσεις ευρωπαϊκών κρατών της Δύσης.

²⁰ Ι. Καραγιαννόπουλος, *Η πολιτική θεωρία των Βυζαντινών*, (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2001), 10.

²¹ Μ. Βαλάκου – Θεοδωρούδη, *Το νομικό περίγραμμα του Οικουμενικού πατριαρχείου στο πλαίσιο της διεθνούς κοινότητας* (Θεσσαλονίκη: Αντ. Σάκουλας, 2001), 29.

²² Ανάστ. Γ. Μαράς, *Η ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία: Από την άλωση της Κωνσταντινούπολης έως σήμερα* (Θεσσαλονίκη: Αντ. Σταμούλης, 2012), 35-42.

²³ Κ. Αμάντος, *Οι προνομακοί ορισμοί του Ισλαμισμού υπέρ των χριστιανών*, (Αθήνα: Εστία, 1936), 103.

Αναμφίβολα, μία πολύ σημαντική εξέλιξη στο θέμα της εσωτερικής διοικητικής οργάνωσης του Οικουμενικού Πατριαρχείου υπήρξε η περίπτωση της θεσμοθέτησης των λεγόμενων Γενικών Κανονισμών, κατά τον 19^ο αιώνα, όπως προαναφέρθηκε στη σελίδα 12.

Η σύσταση εθνικών ανεξάρτητων κρατών στα Βαλκάνια επέφερε παράλληλα και τη σύσταση αυτοκέφαλων Εκκλησιών σε τοπικό επίπεδο. Συγκεκριμένα, στις περιοχές της Ευρώπης, κεντρικής και ανατολικής, παρατηρήθηκε διάθεση απόσχισης των κρατιδίων από την ενιαία Οθωμανική επικράτεια, έχοντας ως αίτημα την αυτοδιάθεση και αυτονομία τους. Πρόκειται για κινήσεις που οδήγησαν στην παράλληλη ίδρυση εθνικοποιημένων, αυτοκέφαλων, αυτοδιοίκητων Ορθόδοξων Εκκλησιών. Η αυτοκεφαλία, την περίοδο αναφοράς μας, δεν έφερε τάσεις απόσχισης αλλά συνέχιση της ενότητας, με το Οικουμενικό Πατριαρχείο να θέτει ως στόχο τη διατήρηση του γενικότερου εκκλησιαστικού συμφέροντος. Η κυρίαρχη Εκκλησία ήταν υπεύθυνη για τη διοίκηση των αυτοκεφάλων εκκλησιών και την τήρηση των συνοδικών κανόνων²⁴.

Το Οικουμενικό Πατριαρχείο λοιπόν, παραχώρησε το αυτοκέφαλο στις ακόλουθες Εκκλησίες: Ρωσίας, Ελλάδας, Σερβίας, Ρουμανίας, Αλβανίας, Βουλγαρίας. Υπό αυτές τις συνθήκες σημειώθηκε μία διαφοροποίηση με ευρύτερους ρόλους και ευθύνες των Εκκλησιών σε σχέση με την εμπειρία, όπως είχε βιωθεί από κλήρο και ποιμνιο ως τότε. Μακροπρόθεσμα, η εξέλιξη του εκκλησιαστικού χάρτη συνέβαλε στην ανάδυση διαφόρων νομοκανονικής φύσεως ζητημάτων για το Οικουμενικό Πατριαρχείο και τις σχέσεις του με την Εκκλησία της Ελλάδος.

Είναι χαρακτηριστικό, πως παράλληλα με την εμφάνιση των αυτοκέφαλων Εκκλησιών αναδύθηκε επίσης ο εθνικισμός των χριστιανικών πληθυσμών της χερσονήσου του Αίμου, στοιχείο που αποτυπώθηκε έντονα με τη δημιουργία του Βουλγαρικού Εξαρχάτου. Το εν λόγω Εξαρχάτο συστάθηκε κατά παράβαση των κανόνων του Οικουμενικού Πατριαρχείου το 1870 και συστήθηκε ως αυτόνομη Εκκλησία. Έφερε βαρύνουσα σημασία, καθώς αποτέλεσε «δούρειο ίππο» για την ένωση των σλαβικών φύλων στην περιοχή, μοχλό ενδυνάμωσης της βουλγαρικής ανεξαρτησίας και συνάμα της μείωσης της δικαιοδοσίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Υπό αυτό το

²⁴ Ιερόθεος Βλάχος, Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου, «Εκκλησία και Αυτοκεφαλία», από τον ιστότοπο <http://www.romfea.gr> (Ημ. ανάκτησης: 17/9/2023).

κλίμα, το Πατριαρχείο προέβη στην έκδοση του Πατριαρχικού Τόμου περί Εθνοφυλετισμού το 1872²⁵. Η θεολογική αυτή αντίδραση του Οικουμενικού Πατριαρχείου ενισχύει την αντίθεση του εθνοφυλετισμού με το θεανθρώπινο οργανισμό της Εκκλησίας και το δογματικό κήρυγμα. Υπό τους όρους της συγκεκριμένης αίρεσης ενισχύονται και επικυρώνονται κοινωνικές ακρότητες όπως ρατσισμός, κοινωνική επιθετικότητα, ξενοφοβία. Διαμέσου της θρησκευτικής παρουσίας του, ο εθνοφυλετισμός επιδιώκει τη διάσπαση του εκκλησιαστικού μηνύματος περί ανθρωπίνων αξιών (αγάπη, αλληλοϋποστήριξη, αλληλεγγύη). Η Ορθόδοξη Εκκλησία τάχθηκε από νωρίς κατά της διαφοροποίησης που επηρεάζεται από τον εθνικισμό και τον εγωκεντρισμό και στόχευε στην εκκλησιαστική ενότητα. Η ορθόδοξη διδασκαλία δεν αναφέρεται στον ατομικισμό. Αντιθέτως, προάγει το πρόσωπο μέσα σε μία κοινωνία ειρηνικής συμβίωσης.

Κατά την προσωπική μου άποψη, η εμφάνιση πολλών εκ των διαφόρων νομοκανονικών ζητημάτων, τα οποία φαίνεται πως συνεχίζουν να μας απασχολούν και στη σημερινή εποχή, οφείλονται σε μεγάλο βαθμό στα εκκλησιαστικά γεγονότα του 19^{ου} αιώνα. Κοινά προβλήματα και πιθανές λύσεις συνεχίζουν ενίοτε να συνιστούν πηγές προβληματισμού μεταξύ Φαναρίου και Εκκλησίας της Ελλάδος. Η εν λόγω κατάσταση τροφοδοτήθηκε μέσα από το πλαίσιο της νέας πραγματικότητας που αναδύθηκε για τον Οικουμενικό Θρόνο, μετά το 1923 και τη Συνθήκη της Λωζάννης. Υπογράφηκε στην ομόνυμη πόλη, στην Ελβετία, το έτος 1923 από την Ελλάδα, την Τουρκία και άλλες χώρες που συμμετείχαν στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο (1914) και στη Μικρασιατική καταστροφή (1919-1922). Με τη συγκεκριμένη Συνθήκη τέθηκαν τα όρια της Τουρκίας και κατά συνέπεια γεννήθηκε η σύγχρονη τουρκική κρατική οντότητα.

Στο πλαίσιο αυτών των νέων συνθηκών, το Οικουμενικό Πατριαρχείο συνέχισε την εκκλησιαστική πορεία του ως τις μέρες μας. Αναπροσάρμοσε την στρατηγική του, τη ρύθμιση των εκκρεμοτήτων που υπήρχαν περί αναγνώρισης του αυτοκέφαλου ή αυτονομίας σε τοπικές Ορθόδοξες Εκκλησίες, αλλά και διεύρυνε τη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου σε Ορθόδοξες Εκκλησίες στο εξωτερικό (Ευρώπη, Ασία, Αμερική, Ωκεανία κλπ.). Στα παραπάνω, μπορούμε να προσθέσουμε και τη διαρκή

²⁵ Μ. Βαλάκου – Θεοδωρούδη, *Το νομικό περίγραμμα του Οικουμενικού πατριαρχείου στο πλαίσιο της διεθνούς κοινότητας* (Θεσσαλονίκη: Αντ. Σάκουλας, 2001) 10.

μέριμνα του Οικουμενικού Θρόνου για το εναπομείναν ποίμνιο της Κωνσταντινούπολης²⁶.

2.2 Εκκλησία της Ελλάδος

Η Εκκλησία της Ελλάδος αποτελεί δημιουργία και αποτέλεσμα της εθνικοαπελευθερωτικής επανάστασης του 1821. Ως προς τα εκκλησιαστικά ζητήματα, αρχικά, η Α΄ Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου είχε ασχοληθεί με την ίδρυση Υπουργείου Θρησκείας, με πρώτο υπουργό τον επίσκοπο Ανδρούσης Ιωσήφ²⁷. Ο τελευταίος είχε ως στόχο του τη δημιουργία μιας ειδικής επιτροπής, η οποία θα εξέταζε και θα ανέλυε τα δικαιώματα, αλλά και τις ευθύνες της Ιεραρχίας στο ανεξάρτητο Ελληνικό Κράτος, αλλά και έναντι του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Μια τέτοια πρόθεση εκ μέρους του επισκόπου Ιωσήφ, ήταν συνδεδεμένη και με την πεποίθησή του, πως δεν ήταν δυνατόν να γίνονται χειροτονίες στο ανεξάρτητο ελληνικό κράτος, αν πρώτα δεν ρυθμιζόνταν οι σχέσεις ανάμεσα στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως και την τοπική ιεραρχία²⁸. Η εν λόγω άποψη διαμορφώθηκε, επειδή κατά την περίοδο του Αγώνα, η Ελλαδική Εκκλησία κάθε άλλο παρά ήταν αποκομμένη από το Οικουμενικό Πατριαρχείο και την Μητέρα Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης. Μάλιστα κατά την Γ΄ Εθνοσυνέλευση, η οποία έλαβε χώρα το 1826, ορισμένοι ιεράρχες των επαναστατημένων περιοχών είχαν υποβάλει υπόμνημα προσωρινής διοίκησης. Με βάση αυτό το υπόμνημα, προβλεπόταν η ίδρυση αυτόνομης Εκκλησίας που θα διοικούταν από εκκλησιαστική επιτροπή, αλλά υπό την ανώτερη πνευματική διοίκηση του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Σε κάθε περίπτωση, η αυτόνομη αυτή Εκκλησία δεν προβλεπόταν να είναι αυτοκέφαλη²⁹.

²⁶ Χρ. Καρυκοπούλου, *Οι διεθνείς σχέσεις του Οικουμενικού Πατριαρχείου* (Αθήνα: Αντ. Σάκκουλας, 1979), σ 7. , Αρχ. Χρυσόστομος Τσίρης «Η επίδραση των ελληνοτουρκικών σχέσεων (1923-2000) στην εκκλησιαστική πολιτική του Οικουμενικού Πατριαρχείου», διδακτορική διατριβή, σ. 27.

²⁷ Αθ. Αγγελόπουλος, *Εκκλησιαστική Ιστορία: Ιστορία των δομών διοικήσεως και ζωής της Εκκλησίας της Ελλάδος* (Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, 1984), σ. 5.

²⁸ Κ. Μανίκας, *Η διαμόρφωση των σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας στην νεότερη Ελλάδα (1821-1852) – Ιστορική και κανονική θεώρηση των θεσμικών πλαισίων της Πολιτειοκρατίας: Η περίοδος της Επανάστασεως* (Αθήνα: Παρησία, 1999), σ.σ 17–18.

²⁹ Αυτονομία ονομάζεται το καθεστώς κατά το οποίο μια Εκκλησία μπορεί να χειριστεί τις υποθέσεις της εκτός από την εκλογή του ιεράρχη της καθώς αυτός επικυρώνεται από τον οικείο προκαθήμενο. Αυτοκεφαλία αντίθετα είναι το καθεστώς στο οποίο η Εκκλησία μπορεί να ασκεί τα καθήκοντα αφενός της εκλογής του προκαθημένου της, αφετέρου της διαχείρισης των ζητημάτων της. Βλ. επίσης Αθ. Αγγελόπουλος, *Εκκλησιαστική Ιστορία: Ιστορία των δομών διοικήσεως και ζωής της Εκκλησίας της Ελλάδος* (Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, 1984), σ. 6.

Όταν ο πρώτος Κυβερνήτης της Ελλάδας, Ιωάννης Καποδίστριας ανέλαβε τα καθήκοντά του, δέχθηκε επιστολή από τον τότε Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Αγαθάγγελο (1826 -1830), με προτροπές να παύσει η επανάσταση κατά του Σουλτάνου και οι Έλληνες να καταθέσουν τα όπλα. Ταυτόχρονα, είχε αποσταλεί μια αντιπροσωπεία η οποία αποτελείτο από τέσσερις Μητροπολίτες και τον Μέγα Πρωτοσύγκελο του Πατριαρχείου. Ωστόσο, ο Καποδίστριας απέκρουσε τις προτροπές περί υποταγής, υπενθυμίζοντας τους αγώνες και τις θυσίες του ελληνικού λαού. Παράλληλα, διακήρυξε την πίστη των Ελλήνων στην ορθόδοξη χριστιανική πίστη και την από μέρους τους αποδοχή της μέριμνας του Οικουμενικού Πατριάρχη³⁰.

Στις 3 Φεβρουαρίου του 1830, μετά την ανακήρυξη του ανεξάρτητου Ελληνικού Κράτους, ο Πατριάρχης Κωνσταντινούπολης Κωνστάντιος ο Α΄, ο οποίος είχε εκλεγεί προσφάτως, απέστειλε νέα επιστολή προς τον Καποδίστρια. Στην εν λόγω επιστολή τόνιζε την ανάγκη να επανασυνδεθούν το Οικουμενικό Πατριαρχείο με την Ελλαδική Εκκλησία³¹. Όμως, αν και ο Καποδίστριας σκόπευε να προβεί σε αυτήν την επανασύνδεση, η όλη προσπάθεια ανακόπηκε μετά από την δολοφονία του.

Με την πέμπτη Εθνοσυνέλευση, η οποία έλαβε χώρα στο Άργος το 1831, ξεκίνησαν νέες προσπάθειες για την επίλυση του προβλήματος των σχέσεων των απελευθερωμένων περιοχών με το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Εκείνο το διάστημα σχετικές πρωτοβουλίες ανέλαβαν ο Ιωάννης Χρυσόγελος και ο Ιάκωβος Ρίζος Νερουλός, ο οποίος υπήρξε Υπουργός των Εκκλησιαστικών. Παρόλα αυτά, οι εν λόγω πρωτοβουλίες δεν επρόκειτο να ευοδωθούν, εξαιτίας της έλευσης του Όθωνα στην Ελλάδα, ως πρώτου βασιλιά της χώρας³².

Πράγματι, ήδη από την αρχή της περιόδου της Βαυαροκρατίας και ειδικά κατά το διάστημα της Αντιβασιλείας, πέραν των διάφορων πολιτικών και πολιτειακών αλλαγών και νέων συνθηκών που προωθήθηκαν εντός της ελληνικής κοινωνίας, είχε αναδειχθεί και ένα νέο πλαίσιο για τα θρησκευτικά ζητήματα. Το εν λόγω πλαίσιο είχε προωθηθεί μέσω του αντιβασιλέα Μάουρερ, ενώ φαίνεται πως εν μέρει πρέπει να είχαν συναινέσει

³⁰ Κ. Μανίκας, *Η διαμόρφωση των σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας στην νεότερη Ελλάδα (1821-1852) – Ιστορική και κανονική θεώρηση των θεσμικών πλαισίων της Πολιτειοκρατίας: Η περίοδος της Επανάστασης*, (Αθήνα: Παρησία, 1999), 20.

³¹ Μ. Γ. Βαρβούνης, *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο και η παράδοση του Γένους*, (Αθήνα: Α. Καρδαμίτσας, 2005), 13.

³² Α. Νανάκης, *Εκκλησία εθνάρχουσα και εθνική: Μέσα από την σύναξη των πρεσβυτέρων και τον Ιερό Σύνοδο της Εκκλησίας της Ελλάδος* (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2002), 20.

και οι δυτικές Μεγάλες Δυνάμεις, δηλαδή οι Γάλλοι και οι Βρετανοί. Οι προαναφερόμενοι, με την ίδρυση της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας της Ελλάδος, σε συνάρτηση και με την αποκοπή της από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, είχαν τη δυνατότητα να μειώσουν την επιρροή των Ρώσων στην Ελλαδική Εκκλησία και στο Βασίλειο της Ελλάδας³³.

Στην προσπάθεια για την ανάδειξη μιας Αυτοκέφαλης Ελλαδικής Εκκλησίας σημαντική υπήρξε η βοήθεια εκ μέρους ορισμένων τοπικών ιεραρχών και Αρχιμανδριτών, όπως ήταν ο Θεόκλητος Φαρμακίδης. Μάλιστα, ο τελευταίος οραματιζόταν μια Εκκλησία στην Ελλάδα, η οποία θα ήταν παντελώς ανεξάρτητη από το Οικουμενικό Πατριαρχείο³⁴. Υπό αυτές τις συνθήκες, στις 27 Ιουλίου του 1833 ανακοινώθηκε η επίσημη ανακήρυξη του αυτοκέφαλου της Εκκλησίας της Ελλάδας.

Το Οικουμενικό Πατριαρχείο, εκείνη την περίοδο ήταν ιδιαίτερα προσεκτικό, λόγω της ουσιαστικής αιχμαλωσίας της Μεγάλης Εκκλησίας στην Κωνσταντινούπολη από την οθωμανική εξουσία και γι' αυτό το λόγο δεν αναγνώρισε την μονομερή ενέργεια των Ελλήνων ιεραρχών και την αυτοανακηρυχθείσα Εκκλησία της Ελλάδος³⁵. Με τον τρόπο αυτό δημιουργήθηκε σχίσμα, το οποίο απομόνωσε την Εκκλησία της Ελλάδος από τον λοιπό ορθόδοξο κόσμο.

Με βάση το Σύνταγμα, η Αυτοκέφαλη Εκκλησία της Ελλάδος θεωρήθηκε εξαρχής πως αποτελούσε την επίσημη Εκκλησία του πρόσφατα δημιουργημένου ανεξάρτητου Ελληνικού Βασιλείου. Πιο συγκεκριμένα, στο πρώτο Άρθρο του πρώτου Συντάγματος της Ελλάδος του 1844, προβλέπονται τα ακόλουθα: «Η επικρατούσα θρησκεία εις την Ελλάδα είναι η της Ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησία, πάσα δε άλλη γνωστή θρησκεία είναι ανεκτή και τα της λατρείας αυτής τελούνται ακωλύτως υπό την προστασίαν των Νόμων, απαγορευομένου του προσηλυτισμού και πάσης άλλης επεμβάσεως κατά της επικρατούσης θρησκείας»³⁶. Το δεύτερο Άρθρο όριζε τα ακόλουθα: «Η Ορθόδοξος Εκκλησία της Ελλάδος κεφαλήν γνωρίζουσα τον Κύριον ημών Ιησούν Χριστόν υπάρχει αναποσπάστως ηνωμένη δογματικώς μετά της εν

³³ Στέφ. Δ. Σαχπελίδης, *Το Αυτοκέφαλον της Εκκλησίας της Ελλάδος και ο Κωνσταντίνος Οικονόμος* (Θεσσαλονίκη: χ.ε., 1972), 30.

³⁴ Μ. Γ. Βαρβούνης, *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο και η παράδοση του Γένους* (Αθήνα: Α. Καρδαμίτσας, 2005), 15.

³⁵ Στέφ. Δ. Σαχπελίδης, *Το Αυτοκέφαλον της Εκκλησίας της Ελλάδος και ο Κωνσταντίνος Οικονόμος* (Θεσσαλονίκη: χ.ε., 1972), 30.

³⁶ «Άρθρον 1», στο *Σύνταγμα της Ελλάδος (1844)*

Κωνσταντινουπόλει Μεγάλης και πάσης άλλης ομοδόξου του Χριστού Εκκλησίας, τηρούσα απαραλλάκτως ως εκείνοι τους τε ιερούς, αποστολικούς και συνοδικούς κανόνες και τας ιεράς παραδόσεις, είναι δε αυτοκέφαλος ενεργούσα, ανεξαρτήτως πάσης άλλης εκκλησίας, τα κυριαρχικά αυτής δικαιώματα, και διοικείται υπό Ιεράς Συνόδου Αρχιερέων»³⁷.

Έκτοτε υπήρξε μια αδιάρρηκτη σχέση αλληλεξάρτησης και αλληλεπίδρασης με το Ελληνικό Κράτος. Αυτό σήμαινε, αφενός μεν μια τάση επέμβασης του κρατικού μηχανισμού στη ζωή, τη διοίκηση και την οργάνωση της Εκκλησίας της Ελλάδος, κι αφετέρου σήμαινε την επέμβαση, ή έστω την επιρροή των απόψεών της διοικούσας Εκκλησίας σε ζητήματα και πτυχές του δημοσίου βίου, όπως είναι η εκπαίδευση, τα εθνικά θέματα, η δικαιοσύνη κλπ.³⁸. Σε κάθε περίπτωση, η ανακήρυξη του αυτοκεφάλου ήταν μονομερής και χωρίς την έγκριση του Οικουμενικού Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης.

Ήδη από τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1830, είχε προβληθεί έντονα η προοπτική ενός θρησκευτικού θεσμού, ο οποίος στην ουσία θα ήταν κρατικός, αποτελώντας αναπόσπαστο τμήμα του Κράτους. Αυτή η προσέγγιση είχε προβληθεί έντονα στη διάρκεια της Αντιβασιλείας και επιβεβαιώθηκε αμέσως μετά με την ανάληψη της εξουσίας από το βασιλιά Όθωνα. Ήταν σαφής, δηλαδή, η προώθηση μιας κατάστασης συναφούς με το μοντέλο που είχε προβληθεί και εφαρμοστεί στον προτεσταντικό κόσμο και αφορούσε τη λειτουργία κρατικών Εκκλησιών³⁹. Άλλωστε, αυτό ήταν και το πρότυπο της Αγγλικανικής Εκκλησίας στη Βρετανική αυτοκρατορία.

Σε κάθε περίπτωση, η σύνδεση της Εκκλησίας με το Ελληνικό Κράτος ήταν άμεση. Υπό αυτές τις συνθήκες, από το 1833 δημιουργήθηκε η Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος, αποτελούμενη από πέντε Αρχιερείς, πρόεδρος της οποίας ήταν ο εκάστοτε Μητροπολίτης Αθηνών. Στις συνελεύσεις της εν λόγω Συνόδου παρόν ήταν ο Βασιλικός Επίτροπος. Ο τελευταίος ήταν εγγυητής της νομιμότητας των αποφάσεων και των διαδικασιών που λάμβαναν χώρα, όπως ήταν η εκλογή νέων Μητροπολιτών ή νέου Αρχιεπισκόπου και υπέγραφε στο τέλος τις σχετικές αποφάσεις, ενώ έπρεπε να

³⁷ «Άρθρον 2», στο *Σύνταγμα της Ελλάδος* (1844).

³⁸ Π. Κονιδάρης *Εκκλησιαστική Ιστορία της Ελλάδος: Από της ιδρύσεως αυτής υπό του Αποστόλου Παύλου μέχρι σήμερα*, τ. Β' (Αθήνα: Γρηγόρης, 2011), 10.

³⁹ Στο ίδιο, σ. 11.

υφίσταται και η σχετική έγκριση από τις κυβερνήσεις⁴⁰. Στην πράξη, οι συνοδικές αποφάσεις χωρίς την υπογραφή τους από τον εκάστοτε Βασιλικό Επίτροπο δεν είχαν την επίσημη έγκριση του Κράτους, προκειμένου να έχουν ισχύ και εφαρμογή.

Συγχρόνως, ο κρατικός έλεγχος στην Εκκλησία είχε εκφραστεί με ενάργεια, μέσα και από την εντολή της βασιλικής εξουσίας προς τους κληρικούς που βρίσκονταν εκτός του Ελληνικού Κράτους, να μην μνημονεύουν κάποια άλλη εκκλησιαστική αρχή, πέραν της Συνόδου της Ελλαδικής Εκκλησίας⁴¹. Μάλιστα, αυτή η απόφαση ήταν στην ουσία αποτέλεσμα των σχετικών προσπαθειών του Θεόκλητου Φαρμακίδη.

Η Εκκλησία της Ελλάδος από την Πολιτεία έχει ελεγχθεί διαχρονικά. Μεταξύ αυτών που επέκριναν δριμύτατα τον έλεγχο συγκαταλέγεται και ο Κωνσταντίνος Οικονόμος⁴². Το σκεπτικό του τελευταίου ήταν πως το σώμα της Εκκλησίας αποτελεί θεότευκτο και θεοσύστατο οργανισμό. Ο ίδιος υποστήριζε ότι η αποστολή της Εκκλησίας είναι κανονικά πνευματική και ουράνια. Γι' αυτό θα έπρεπε η Εκκλησία να είναι ελεύθερη από την οποιαδήποτε πολιτική και κοσμική εξουσία⁴³.

Αναμφίβολα, ο Πατριαρχικός Τόμος του 1850, με τον οποίο το Οικουμενικό Πατριαρχείο αναγνώρισε επίσημα την Εκκλησία της Ελλάδος, αποτέλεσε ένα κομβικό σημείο στην πορεία των σχέσεων μεταξύ του Πατριαρχείου και της Εκκλησίας της Ελλάδας. Σε αυτό το πλαίσιο προέκυψε ο Νόμος ΣΑ' του 1852 κι από τότε δεν υπήρξαν σημαντικές τριβές στις σχέσεις των δυο θεσμών.

Ανέκαθεν, οι προσπάθειες που είχε καταβάλει η Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδας, αναφορικά με το ζήτημα της εξουδετέρωσης των διαφόρων παρεκκλίσεων, οι οποίες ήταν αντικανονικές και που μπορεί να προέρχονταν από την μεριά του ελληνικού κράτους ήταν ανεπιτυχείς. Μάλιστα αυτό σήμαινε πως κατά καιρούς, ιδιαίτερα σε περιόδους πολιτικών ανωμαλιών, η Εκκλησία επηρεαζόταν άμεσα. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα, είναι το χάσμα που δημιουργήθηκε στους κόλπους της Εκκλησίας το 1916,

⁴⁰ Στ. Σαχπελίδης, *Το αυτοκέφαλον της Εκκλησίας της Ελλάδος και ο Κωνσταντίνος Οικονόμος*, (Θεσσαλονίκη: χ.ε., 1972), 12.

⁴¹ Α. Νανάκης, *Εκκλησία εθνάρχουσα και εθνική: Μέσα από την σύναξη των πρεσβυτέρων και τον Ιερό Σύνοδο της Εκκλησίας της Ελλάδος* (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2002), 31.

⁴² Στο ίδιο, 32.

⁴³ Ν. Κοκκοσολάκης, *Ορθοδοξία και Πολιτική στο Η Ορθοδοξία ως πολιτιστικό επίτευγμα και τα προβλήματα του σύγχρονου ανθρώπου*, τ. Β', *Η Ορθοδοξία απέναντι σε θέματα της εποχής μας* (Πάτρα: ΕΑΠ, 2002), 18.

κατά την διάρκεια του Εθνικού Διχασμού, λόγω της αντιπαράθεσης ανάμεσα στο Βενιζέλο και τον βασιλιά Κωνσταντίνο Α⁴⁴.

Κομβικής σημασίας ήταν και το νομοθετικό πλαίσιο που προέκυψε μετά από το 1922. Σύμφωνα με αυτό, ο παλαιότερος σχετικός Νόμος ΣΑ΄ του 1852 καταργήθηκε και η διοίκηση της Εκκλησίας της Ελλάδος αναλήφθηκε οριστικά από την Ιεραρχία, στοιχείο που δεν παύει να ισχύει μέχρι και σήμερα⁴⁵. Από τότε παρατηρείται μια χαλάρωση του ελέγχου της Ελληνικής Πολιτείας επί της Εκκλησίας της Ελλάδος, ίσως εξαιτίας της θεσμοθέτησης της Μείζονος Συνόδου της Ιεραρχίας της Εκκλησίας. Η Σύνοδος αυτή αποτελούνταν από 18 Αρχιερείς, συμπεριλαμβανομένου του επισκόπου Αθηνών⁴⁶. Με τον Νέο Καταστατικό Χάρτη της Εκκλησίας της Ελλάδος του 1923, ο επίσκοπος Αθηνών ονομάστηκε Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και Πάσης Ελλάδος, ενώ οι υπόλοιποι επίσκοποι των κατά τόπους Εκκλησιών αντίστοιχα, ονομάστηκαν Μητροπολίτες.

Στις αρχές του 20ού αιώνα, προέκυψαν μια σειρά νομοκανονικού χαρακτήρα ζητήματα, αναφορικά με τις σχέσεις μεταξύ της Ελλαδικής Εκκλησίας και του Οικουμενικού Πατριαρχείου, εξαιτίας της δικαιοδοσίας στις Εκκλησίες των λεγόμενων Νέων Χωρών (Μακεδονία, Ήπειρος, νησιά Ανατολικού Αιγαίου, Θράκη). Με την επίλυσή τους, η Εκκλησία της Ελλάδος οργανώθηκε σε 81 Μητροπόλεις, εκ των οποίων οι 36 βρίσκονται στη Β. Ελλάδα και στα μεγάλα νησιά του βόρειου και βορειοανατολικού Αιγαίου. Οι εν λόγω Μητροπόλεις ονομάζονται «Νέες Χώρες», καθώς εντάχθηκαν στο Ελληνικό Κράτος μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους. Αυτές υπάγονται, ονομαστικά και πνευματικά, στη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως και διοικούνται από την Εκκλησία της Ελλάδος, «σε επιστασία», ενώ οι επίσκοποί τους διατηρούν το δικαίωμα προσφυγής στον Πατριάρχη⁴⁷. Στη Διαρκή Σύνοδο της Εκκλησίας της Ελλάδος τις εκπροσωπούν 6 από τους 12 Μητροπολίτες της Συνόδου. Παρόλα αυτά, το Πατριαρχείο διατηρεί ορισμένα προνόμια στις Μητροπόλεις αυτές. Για παράδειγμα, οι επίσκοποί τους πρέπει να αναγνωρίζουν τον Πατριάρχη ως προκαθήμενό τους κατά τη διάρκεια των μυστηρίων. Επίσης, κάθε επίσκοπος που

⁴⁴ Σ. Μητραλέξης, *Σχέσεις Εκκλησίας - Κράτους: Τι συμβαίνει στην Ευρώπη, τι συμβαίνει στην Ελλάδα – μισθοδοσία, περιουσία, φορολογία, θρησκευτικά* (Αθήνα: Αρμός, 2019), 13.

⁴⁵ Γ. Πούλης *Εκκλησιαστικό Δίκαιο* σ.11 Αθήνα Α. Σακκούλας, 2002, 11.

⁴⁶ Σπ. Τρωιάνος, *Παραδόσεις Εκκλησιαστικού δικαίου*, (Αθήνα: Αντ. Σακκούλας, 1984), 9.

⁴⁷ Ε. Ι Κωνσταντινίδης «Σταθμοί της ιστορικής πορείας της εν Ελλάδι Εκκλησίας», στο *Δίπτυχα της Εκκλησίας της Ελλάδος Β΄* (Αθήνα: Αποστολική Διακονία, 2000), 11.

εκλέγεται σε μια από τις έδρες των Νέων Χωρών, πρέπει να επιβεβαιωθεί από τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, πριν αναλάβει τα καθήκοντά του.

Στις μέρες μας, η ανώτατη εξουσία ανήκει στη σύνοδο όλων των επισκόπων της Εκκλησίας που έχουν μητροπολιτική ιδιότητα. Πρόεδρος αυτής είναι ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος. Η σύνοδος αυτή ασχολείται με γενικά εκκλησιαστικά ζητήματα και συγκαλείται μια φορά το χρόνο, χωρίς να λείπουν, βέβαια, κι επείγουσες καταστάσεις που επιβάλλουν μια «απρογραμματίστη» σύγκλησή της⁴⁸. Για τα τρέχοντα ζητήματα υφίσταται η Διαρκής Σύνοδος, η οποία ασχολείται με διοικητικά ζητήματα. Προεδρεύει πάντοτε ο Αρχιεπίσκοπος και αποτελείται από αυτόν και 12 Μητροπολίτες. Με εξαίρεση τον Αρχιεπίσκοπο, κάθε μέλος της Διαρκούς Συνόδου υπηρετεί για μία θητεία εκ περιτροπής⁴⁹.

Οι Μητροπόλεις της Δωδεκανήσου, όπως και η Μοναστική πολιτεία του Αγίου Όρους παραμένουν υπό την άμεση δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Αυτές δεν αποτελούν μέρος της Εκκλησίας της Ελλάδος. Αλλά και οι Μητροπόλεις της Κρήτης δεν υπάγονται στην Εκκλησία της Ελλάδος, καθώς αποτελούν ιδιαίτερη Εκκλησία. Πιο συγκεκριμένα, η Εκκλησία της Κρήτης είναι ημιαυτόνομη. Στην πράξη, αυτό σημαίνει ότι οι νέοι επίσκοποι εκλέγονται από την τοπική Σύνοδο των εν ενεργεία Μητροπολιτών της Κρήτης. Αντίθετα, ο Αρχιεπίσκοπος διορίζεται από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, έχοντας επιλεγεί από τριμελή λίστα που καταρτίστηκε από το Ελληνικό Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων μεταξύ των εν ενεργεία Μητροπολιτών Κρήτης⁵⁰.

⁴⁸ «Άρθρον 6», *Καταστατικός Χάρτης της Εκκλησίας της Ελλάδος* Εθνικών και Καποδιστριακών Πανεπιστημίων Αθηνών <http://users.uoa.gr-nektar> (Ημ. ανάκτησης: 26 Αυγ. 2023).

⁴⁹ «Άρθρον 9», *Καταστατικός Χάρτης της Εκκλησίας της Ελλάδος*, στον ίδιο ιστότοπο.

⁵⁰ Δ. Δ., Βαλαής, *Εκκλησιαστική Ιστορία* (Θεσσαλονίκη: Μπαρμπουνάκης, 2017), 8.

3. Οριοθέτηση σχέσεων Πατριαρχείου – Εκκλησίας Ελλάδος (19^ο αι. έως πρώτο μισό 20^ο αιώνα)

Από τις αρχές του 19^ο αιώνα, στο πλαίσιο των σχέσεων της Ελλαδικής Εκκλησίας και του Οικουμενικού Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, προέκυψε ένα σύνολο σοβαρών ζητημάτων σε νομοκανονικό επίπεδο. Ζητήματα, τα οποία περιστρέφονταν γύρω από το θέμα της διοικητικής δικαιοδοσίας της Εκκλησίας της Ελλάδος και του Πατριαρχείου για ορισμένες Μητροπόλεις μέσα στα όρια του Ελληνικού Κράτους. Άλλωστε, το ζήτημα της δικαιοδοσίας φάνηκε να καθίσταται ακόμα πιο περίπλοκο, όσο περισσότερο επεκτεινόταν τα σύνορα του Ελληνικού Κράτους, κατά τη διάρκεια του 19^ο αιώνα και τις πρώτες δύο δεκαετίες του 20^ο αιώνα⁵¹.

Το σημαντικότερο από τα νομοκανονικά ζητήματα των σχέσεων του Πατριαρχείου με τις Μητροπόλεις του Ελληνικού Βασιλείου, αναδείχθηκε μετά τις αρχές του 19ου αιώνα, καθώς τότε έγινε προσπάθεια για απόλυτη κυριαρχία του βασιλιά στην Εκκλησία, η οποία οδήγησε και σε ρήξη με το Οικουμενικό Πατριαρχείο.

Όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, με την άφιξη του Όθωνα στο νεότευκτο κράτος και την ανάληψη της εξουσίας από την Βαυαρική Αντιβασιλεία, η κατάσταση άλλαξε άρδην. Από εκείνο το σημείο και μετά δηλαδή, είναι εμφανές το ότι είχε αναδειχθεί πια μια νέα πραγματικότητα, στα πλαίσια της οποίας το Οικουμενικό Πατριαρχείο δεν είχε πλέον καμία ανάμιξη. Καθοριστικός, στην πορεία αυτή, ήταν ο ρόλος του αντιβασιλέα Μάουρερ και του Θεόκλητου Φαρμακίδη⁵².

Ο Φαρμακίδης ήταν εκείνος, ο οποίος προέβαλε την ιδέα της δημιουργίας Αυτοκέφαλής Ελλαδικής Εκκλησίας με βάση συγκεκριμένα θεολογικά επιχειρήματα⁵³. Πιθανότατα, τόσο οι σχετικές ιδέες του Φαρμακίδη, όσο και του Αντιβασιλέα Μάουρερ είχαν επηρεαστεί από το πλαίσιο ιδεών που είχε αναπτύξει ο Αδαμάντιος Κοραΐς. Ο τελευταίος είχε τονίσει την ανάγκη η Εκκλησία του ανεξάρτητου Ελληνικού Κράτους που επρόκειτο να δημιουργηθεί, να είναι ανεξάρτητη από το Οικουμενικό Πατριαρχείο.

⁵¹ Μοναχός Αββακούμ Αγιορείτης, *Οικουμενικό Πατριαρχείο και Εκκλησία της Ελλάδος: σχέσεις αίματος και πνεύματος στην σκιά της διένεξης* (Αθήνα: Σ. & Μ. Γιαχούδης, 2004), 20.

⁵² Παν. Κ. Χρήστου, *Εκκλησιαστική Ιστορία: Πατέρες και θεολόγοι του Χριστιανισμού*, τ. Β', 2η έκδ. (Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος, 2003), 511-513.

⁵³ Στο ίδιο, σ. 21.

Ο ίδιος ήταν αφενός επηρεασμένος από τις ιδέες του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και αφετέρου θεωρούσε, πως δεν ήταν δυνατόν η ιεραρχία και ο κλήρος μιας νέας ανεξάρτητης κρατικής οντότητας να έχει ως πνευματικό αρχηγό της έναν Πατριάρχη, ο οποίος την ίδια στιγμή ήταν υπόλογος σε μια ξένη πολιτική δύναμη, εκείνη δηλαδή των Οθωμανών⁵⁴. Τη συγκεκριμένη ιδέα αναμφίβολα είχαν εγκολπωθεί και οι λοιποί θιασώτες της ίδρυσης του αυτοκέφαλου της Εκκλησίας της Ελλάδος. Συγχρόνως, αυτά τα άτομα είχαν προβάλει και το αίτημα για άμεση εξάρτηση της ελλαδικής Εκκλησίας από την πολιτική εξουσία. Οι προαναφερόμενοι εξέφρασαν και υλοποίησαν τις προτεσταντικές αντιλήψεις του Αντιβασιλέα Μάουρερ. Ο τελευταίος προώθησε τη συγκεκριμένη πολιτική, καθώς πίστευε πως η Εκκλησία πρέπει να είναι ένας θεσμός εξαρτημένος αποκλειστικά και μόνο από την Πολιτεία, όπως συνέβαινε άλλωστε σε πολλά γερμανικά κράτη⁵⁵.

Κύριος αντίπαλος των οπαδών του αυτοκέφαλου ήταν ο Κωνσταντίνος Οικονόμος⁵⁶. Ο τελευταίος, αναπτύσσοντας θεολογικά επιχειρήματα, προσπαθούσε να διατηρηθεί η σχέση μεταξύ της Ελλαδικής Εκκλησίας και του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Ο Οικονόμος ήταν ένας από τους πλέον διαπρεπείς θεολόγους και κληρικούς εκείνης της περιόδου, αλλά και ένας από τους σημαντικότερους εκπροσώπους μιας αυτοκρατορικής ιδεολογίας, η οποία σε συνάρτηση και με την Μεγάλη Ιδέα, αφορούσε την δημιουργία μιας νέας ελληνικής αυτοκρατορίας. Αυτή η αυτοκρατορία θα είχε έδρα την Κωνσταντινούπολη και τον Οικουμενικό Πατριάρχη προκαθήμενο της Ορθόδοξης Εκκλησίας του Κράτους. Παρόλα αυτά, ο Οικονόμος κάθε άλλο παρά αντίθετος ήταν στην προοπτική περί ίδρυσης Αυτοκέφαλής Εκκλησίας της Ελλάδος. Εντούτοις, είχε αποστασιοποιηθεί από τον Θεόκλητο Φαρμακίδη, επειδή πίστευε πως οι σχετικές ενέργειες θα έπρεπε να είναι σύμφωνες με τους ιερούς Κανόνες, καθώς και με τη σύμφωνη γνώμη του Οικουμενικού Πατριάρχη⁵⁷.

⁵⁴ Κ. Μανίκας, *Η διαμόρφωση των σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας στη Νεότερη Ελλάδα (1821 – 1852) – Ιστορική και κανονική θεώρηση των θεσμικών πλαισίων της Πολιτειοκρατίας: Η περίοδος της Επανάστασης* (Αθήνα: Παρησία, 1999), 22.

⁵⁵ Δ. Α. Σταματόπουλος, *Μεταρρύθμιση και εκκοσμίκευση: Προς μια ανασύνθεση της ιστορίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2003), 28.

⁵⁶ Για τον Κωνσταντίνο Οικονόμο, βλ. Παν. Κ. Χρήστου, *Εκκλησιαστική Ιστορία: Πατέρες και θεολόγοι του Χριστιανισμού*, τ. Β', 2^η έκδ. (Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος, 2003), 513-515.

⁵⁷ Στο ίδιο, σ. 31.

Λύση στο πρόβλημα των σχέσεων μεταξύ του Οικουμενικού Πατριαρχείου και της Ελλαδικής Εκκλησίας, έδωσε ο Πατριαρχικός και Συνοδικός Τόμος του 1850. Ο εν λόγω Τόμος ανακήρυττε ως αυτοκέφαλη την Εκκλησία της Ελλάδας. Παρά την αντίθεση του Θεόκλητου Φαρμακίδη, ο οποίος επέμενε να συνεχιστεί η εφαρμογή της Πράξης του 1833, η οποία αφορούσε την μονομερή ανακήρυξη του αυτοκέφαλου της Ελλαδικής Εκκλησίας, ο βασιλιάς Όθων αποδέχθηκε τους όρους του Πατριαρχικού Τόμου του 1850⁵⁸.

Όπως έγινε αντιληπτό στην πορεία, οι προαναφερόμενοι όροι δεν επρόκειτο να εφαρμοστούν απόλυτα. Αυτό φάνηκε στους δυο Καταστατικούς Νόμους, Σ' και ΣΑ', οι οποίοι θεσπίστηκαν και εφαρμόστηκαν το 1852. Οι νόμοι αυτοί αφορούσαν το ζήτημα περί επισκόπων και τη διοίκηση της Εκκλησίας. Οι εν λόγω νόμοι διατήρησαν ορισμένους από τους όρους του Πατριαρχικού Τόμου του 1850, όπως εκείνος που είχε σχέση με τη σύσταση της Ιεράς Συνόδου, αλλά και της προεδρίας της από τον Μητροπολίτη Αθηνών. Εντούτοις, το ελληνικό Βασίλειο δεν έπαυε να διατηρεί ακέραιο το δικαίωμά του για επεμβάσεις στα εσωτερικά της Ελλαδικής Εκκλησίας. Μάλιστα, μπορούσε να αποφασίζει για μείζονα θέματα, όπως ήταν η συγκρότηση και η σύνθεση της ίδιας της Ιεράς Συνόδου⁵⁹.

Το 1864, κατά τη διαδικασία της ένωσης των Ιονίων Νήσων με την Ελλάδα, δημιουργήθηκαν έντονες αντεγκλήσεις μεταξύ διαφόρων ιεραρχών και πολιτικών παραγόντων, τόσο από την Ελληνική Πολιτεία, όσο και από τα Επτάνησα. Αιτία ήταν το πώς και το αν θα γινόταν η ένωση των τοπικών Εκκλησιών με την Εκκλησία της Ελλάδας. Το ελληνικό Βασίλειο είχε προβάλει έντονα την προοπτική της αφομοίωσης των Εκκλησιών των Επτανήσων. Όμως, ούτε η Ελλαδική Εκκλησία ούτε το Οικουμενικό Πατριαρχείο προτίθετο να έρθει σε μεταξύ τους ρήξη για το επίμαχο θέμα. Μάλιστα, το Οικουμενικό Πατριαρχείο είχε συναινέσει στην έκδοση της σχετικής πράξης για την εκκλησιαστική αφομοίωση των επτανησιακών επισκοπών από την Εκκλησία της Ελλάδας. Παρόλα αυτά, το Οικουμενικό Πατριαρχείο είχε ορισμένους δισταγμούς, λαμβάνοντας υπόψη του τις αντιδράσεις ορισμένων αρχιερέων της Επτανήσου, όπως εκείνου της Κεφαλληνίας, οι οποίοι ήταν αντίθετοι προς μια τέτοια προοπτική. Στην

⁵⁸ Α. Πανώτης, *Το συνοδικόν της εν Ελλάδι Εκκλησίας – Επίτομη ιστορία της εν Ελλάδι Εκκλησίας κυρίως ως κλιματιρίδας του Οικουμενικού Πατριαρχείου* (50 μ.Χ-1850) (Αθήνα: Σταμούλης 2009), 31.

⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 33.

πορεία όμως, πείσθηκε από τον Έλληνα πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη, Δεληγιάννη⁶⁰. Στην τελική αλλαγή στάσης από μεριάς του Οικουμενικού Πατριάρχη είχε συμβάλει και η παρέμβαση του Ρώσου πρέσβη, ο οποίος ασκούσε εκείνη την εποχή μεγάλη επιρροή στο Πατριαρχείο⁶¹.

Το αποτέλεσμα ήταν η έκδοση, από τον Οικουμενικό Πατριάρχη Σωφρόνιο, ενός Συνοδικού Τόμου, ο οποίος όριζε πως ήταν σε ισχύ η ένωση της Εκκλησίας της Ελλάδας με τις Μητροπόλεις των Ιονίων Νήσων. Η Πατριαρχική Πράξη του 1866, αναφορικά με την περίπτωση των Επτανήσων, προέβλεπε να μνημονεύουν οι τοπικοί επίσκοποι την Ιερά Σύνοδο της Εκκλησίας της Ελλάδος. Όμως και πάλι υπήρξαν αντιδράσεις, ειδικότερα από τους ιεράρχες της Κεφαλληνίας και της Ζακύνθου, αν και τελικά αποδέχτηκαν τον σχετικό Τόμο το 1867⁶².

Ο ίδιος όρος επρόκειτο να εφαρμοστεί και στην περίπτωση της εκκλησιαστικής ενσωμάτωσης της Θεσσαλίας, όπως και μέρους της Ηπείρου στην Ελλαδική Εκκλησία το 1882. Τότε εκδόθηκε νέα Πατριαρχική Πράξη, με την οποία παραχωρούνταν στην Εκκλησία της Ελλάδος οι εκκλησιαστικές επαρχίες της Θεσσαλίας, της Άρτας, αλλά και ορισμένα τμήματα από την Μητρόπολη Ιωαννίνων. Σε εκείνη την Πατριαρχική Πράξη γινόταν λόγος περί υπαγωγής όλων αυτών των επισκοπών και Μητροπόλεων στην Ελλαδική Εκκλησία και, συγχρόνως, η εκ μέρους τους μνημόνευση της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος⁶³. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, δεν υπήρξαν προβλήματα, πέραν ορισμένων μικρών αντιδράσεων. Τότε, κομβικός ήταν ο ρόλος του Πατριάρχη Ιωακείμ Γ'. Ο τελευταίος προέβη σε μια σειρά προσεκτικών κι εύστοχων χειρισμών, με τους οποίους η ένωση έγινε με έναν πολύ ομαλό και ήρεμο τρόπο. Κι αυτό, παρόλο που ο ίδιος θεωρούσε το ότι αυτό σήμαινε την αποδυνάμωση της ενότητας του ορθόδοξου κόσμου, όπως επίσης και την αποδυνάμωση της διοικητικής δικαιοδοσίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου⁶⁴.

⁶⁰ Γ. Δ. Μεταλληνός, *Η εκκλησιαστική αφομοίωση της Επτανήσου ως εξέλιξη του ελλαδικού Αυτοκεφάλου*, (Τρίκαλα: Πρότυπες Θεσσαλικές Εκδόσεις, 2004), 49 κ.εξ.

⁶¹ J. Meyendorff, *Rome, Constantinople, Moscow: Historical and Theological studies* (Crestwood, NY: St Vladimir's Seminary Press, 1996), 164.

⁶² Γ. Δ. Μεταλληνός, *Η εκκλησιαστική αφομοίωση της Επτανήσου ως εξέλιξη του ελλαδικού Αυτοκεφάλου*, (Τρίκαλα: Πρότυπες Θεσσαλικές Εκδόσεις, 2004), 9.

⁶³ Στο ίδιο, σ. 10.

⁶⁴ Μ. Βαλάκου – Θεοδωρούδη, *Το νομικό περίγραμμα του Οικουμενικού πατριαρχείου στο πλαίσιο της διεθνούς κοινότητας* (Θεσσαλονίκη: Αντ. Σάκουλας, 2001), 33.

Μείζονος σημασίας νομοκανονικό ζήτημα ήταν και το εκκλησιαστικό ζήτημα της Κρήτης. Το νησί ζητούσε πάντα την συγκατάθεση του εκάστοτε Πατριάρχη Κωνσταντινούπολης για την εκλογή των αρχιερέων. Την ίδια στιγμή όμως στη διαδικασία της εκλογής αυτής σημαντικός ήταν και ο ρόλος των τοπικών κοινωνιών. Με άλλα λόγια, το λαϊκό στοιχείο του νησιού μπορούσε να έχει λόγο στην επιλογή των τοπικών επισκόπων. Την περίοδο 1880 - 1882, κατά την διάρκεια των επισκοπικών εκλογών στην Κρήτη, οι επίσκοποι που επελέγησαν αποτέλεσαν προσωπικές επιλογές του Πατριάρχη Ιωακείμ του Γ'. Τότε, η ελληνική κυβέρνηση είχε αποδεχθεί τις εν λόγω αποφάσεις. Όμως, όταν στην εξουσία βρέθηκε ο Χαρίλαος Τρικούπης, αντιτάχθηκε στην επιλογή του επισκόπου Κυδωνίας και Αποκορώνου, λόγω της φιλορωσικής στάσης του. Ο Τρικούπης είχε πράξει με αυτόν τον τρόπο, επειδή ήταν άμεσα συνδεδεμένος με τα συμφέροντα των Άγγλων στην Ανατολική Μεσόγειο. Τότε, η Εκκλησία της Ελλάδας δεν αναμείχθηκε στη διαμάχη μεταξύ του Πατριαρχείου και της Ελληνικής Κυβέρνησης, επειδή είχε υποταχθεί στη βούληση της Ελληνικής Πολιτείας⁶⁵.

Το πλέον σημαντικό ζήτημα προέκυψε με την ίδρυση της βουλγαρικής Εξαρχίας. Η διαδικασία συγκρότησης της Εξαρχίας, ως νομικού θεσμού, αποτέλεσε σημαντικό μέρος της διαδικασίας οικοδόμησης της ιδέας περί έθνους στη βαλκανική χερσόνησο ήδη από τα μέσα του 19ου αιώνα. Οι Βούλγαροι, σε αντίθεση με το Πατριαρχείο, θεωρούσαν πως οι επισκοπές τους μπορούσαν να αποκτήσουν καθεστώς αυτοκεφαλίας, όπως είχε συμβεί και με την Εκκλησία της Ελλάδος στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, στο πλαίσιο του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους. Η ίδρυση της Εξαρχίας ήταν το άμεσο αποτέλεσμα του αγώνα των Βουλγάρων εθνικιστών στις δεκαετίες 1850 και 1860 ενάντια στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως. Στον αγώνα αυτό οι Βούλγαροι προσπάθησαν μεταξύ άλλων να εργαλειοποιήσουν την Ορθοδοξία. Έτσι, στις 13 Μαρτίου 1870 έγινε η σύγκληση συνεδρίασης των Βουλγάρων ηγετών στην Κωνσταντινούπολη, υπό την προεδρία του Γαβριήλ Κράστεβιτς, για την εκλογή δέκα πολιτικών μελών του Προσωρινού εκκλησιαστικού συμβουλίου. Το συμβούλιο περιελάμβανε και τους έξι Βούλγαρους επισκόπους που αποτελούσαν τη Σύνοδο της Εξαρχίας. Ο ρόλος του νεοσύστατου συμβουλίου ήταν να δημιουργήσει προσχέδιο για το Καταστατικό της Εξαρχίας, το οποίο καθόριζε την εσωτερική διοικητική τάξη της βουλγαρικής

⁶⁵ Θ. Ζήσης, *Εκκλησία και Πολιτεία* (Αθήνα: Βρυέννιος, 2006), 32.

αυτοκέφαλης εκκλησίας. Σε εφαρμογή αυτών των απόψεων, η Εξαρχία της Βουλγαρικής Εκκλησίας ανακηρύχθηκε στις 23 Μαΐου 1870, μονομερώς και χωρίς την ευλογία του Οικουμενικού Πατριάρχη, με φερμάνι του σουλτάνου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας Αμπντούλ Αζίζ⁶⁶.

Το Πατριαρχείο, αντιλαμβανόμενο την εν λόγω πολιτική, κατηγόρησε το 1872 την Βουλγαρική Εξαρχία ότι εισήγαγε εθνικά χαρακτηριστικά στη θρησκευτική οργάνωση της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Ταυτόχρονα, η απόσχιση της Εξαρχίας από το Πατριαρχείο καταδικάστηκε επίσημα από τη Σύνοδο στην Κωνσταντινούπολη τον Σεπτέμβριο του 1872 ως σχισματική πράξη.

Ωστόσο, οι Βούλγαροι θρησκευτικοί ηγέτες συνέχισαν να επεκτείνουν τα σύνορα της Εξαρχίας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία με τη βία και τη διεξαγωγή δημοψηφισμάτων σε περιοχές που αμφισβητούνταν από αμφότερες τις Εκκλησίες⁶⁷. Ο χριστιανικός πληθυσμός των επισκόπων Σκοπίων και Αχρίδας ψήφισε το 1874 με συντριπτική πλειοψηφία υπέρ της προσχώρησης στην Εξαρχία. Στα μεν Σκόπια το ποσοστό αυτό ήταν στο 91%, και αντίστοιχα στην Αχρίδα στο 97%⁶⁸. Τότε η Βουλγαρική Εξαρχία ανέλαβε τον έλεγχο μεγάλων τμημάτων της Μακεδονίας. Συγκεκριμένα, συμπεριέλαβε στην επικράτειά της τις περιοχές του Πιρίν και του Βαρντάρ, στην περιοχή της σημερινής Βόρειας Μακεδονίας. Έτσι, τα σύνορα της Εξαρχίας συνέχισαν να εκτείνονται στη σημερινή βόρεια Βουλγαρία (που από αιώνες πριν ήταν γνωστή ως εκκλησιαστική επαρχία της Μοισίας), στο μεγαλύτερο μέρος της Θράκης, καθώς και στη βορειοανατολική Μακεδονία. Μάλιστα, η Εξαρχία απέστειλε εφημέριους και στο Βιλαέτι της Ανδριανούπολης. Με τον τρόπο αυτό, τα όρια της Εξαρχίας περιλάμβαναν όλες τις κατά τους Βουλγάρους, περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που κατοικούνταν από βουλγαρικούς πληθυσμούς⁶⁹. Παρόλα αυτά, η βουλγαρική διείσδυση στη Μακεδονία δεν διέθετε λαϊκά ερείσματα στον ντόπιο πληθυσμό, καθώς το μεγαλύτερο τμήμα του σλαβόφωνου χριστιανικού πληθυσμού της

⁶⁶ T. Dragostinova, *From Rum Millet to the Greek and Bulgarian Nations: Religious and National Debates in the Borderlands of the Ottoman Empire, 1870 – 1913*, (Columbus, Ohio: Ohio University Press, 2009), 164.

⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 159.

⁶⁸ A. Αγγελόπουλος, *Ο κόσμος της Ορθοδοξίας στα Βαλκάνια σήμερα*, (Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη, 1995), 277.

⁶⁹ Z. Markova, *Το Βουλγαρικό εκκλησιαστικό ζήτημα στη Ρωσική ιστοριογραφία*, μετάφρ. Αλέκα Μπουτζουβή -Μπανιά, (Αθήνα: χ.ε., 1982), 23.

μεσαίας ζώνης της Μακεδονίας, όπως και οι βλαχόφωνοι, παρέμεναν πιστοί στο Πατριαρχείο⁷⁰.

Η Ελλαδική Εκκλησία αποδέχτηκε με ικανοποίηση τον Πατριαρχικό Τόμο που καταδίκασε τον εθνοφυλετισμό. Η σύμπλευση της Εκκλησίας της Ελλάδας με το Πατριαρχείο σε αυτήν την περίπτωση συνδέονταν άμεσα με την ευρύτερη πολιτική του Ελληνικού Κράτους. Πράγματι, η προσπάθεια όλων των προαναφερόμενων ήταν να προστατεύσουν τους πληθυσμούς της Μακεδονίας από την εθνικιστική προπαγάνδα των Βουλγάρων⁷¹. Εξάλλου, ο Πατριαρχικός Τόμος αποτελούσε μια προσπάθεια συγκράτησης και περιστολής του βουλγαρικού εθνικισμού⁷² σε περιοχές όπως η Μακεδονία και η Θράκη, όπου το ελληνικό Κράτος δεν έπαυε να έχει εδαφικές βλέψεις για το μέλλον. Παράλληλα, αναδείκνυε το θέμα της προστασίας των ελληνικών πληθυσμών στην περιοχή της Μακεδονίας. Υπό αυτές τις συνθήκες η Εκκλησία της Ελλάδος συντάχθηκε με την Μητέρα Εκκλησία, ώστε να εξαλειφθεί το θλιβερό φαινόμενο του εθνοφυλετισμού. Ταυτόχρονα, ο πλήρης εναρμονισμός με τις επιδιώξεις και ενέργειες του Οικουμενικού Πατριαρχείου σήμαινε και μια περαιτέρω ενίσχυση των σχέσεων αγάπης και συνεργασίας, ανάμεσα στις δύο Εκκλησίες. Η βουλγαρική Εξαρχία παρέμεινε μη αναγνωρισμένη, από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, για σχεδόν έναν αιώνα. Ο πρώτος Βαλκανικός πόλεμος οδήγησε σε ελληνο-βουλγαρική προσέγγιση, γι αυτό και δεν εκλέχθηκε Έξαρχος από το 1915 ως το 1945. Τότε ο Μητροπολίτης Σόφιας εκλέχθηκε νέος έξαρχος και στις 25 Φεβρουαρίου του ίδιου έτους έλαβε χώρα η άρση

⁷⁰ Ανάστ. Γ. Μαράς, *Η ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία: Από την άλωση της Κωνσταντινούπολης έως σήμερα* (Θεσσαλονίκη: Αντ. Σταμούλης, 2012), 106.

⁷¹ Α. Νανάκης «Οικουμενικό Πατριαρχείο: από την καταδίκη του εθνοφυλετισμού (1872) στον Μακεδονικό Αγώνα», στο *Μακεδονικός Αγών, 100 χρόνια από τον θάνατο του Παύλου Μελά*, επιστημονικό συνέδριο, 12-13 Νοεμβρίου 2004 (Θεσσαλονίκη: χ.ε., 2006), 94.

⁷² Ο εθνοφυλετισμός είναι βασική συνιστώσα του φυλετισμού και στην θρησκευτική μορφή προσδίδει σε μια τοπική Εκκλησία εθνικούς προσδιορισμούς. Αν και ο εθνισμός εξαρχής είχε συνδεθεί άμεσα με την προσπάθεια διαφόρων τοπικών λαών να αγωνιστούν για ανεξαρτησία και αυτοδιάθεση, σύντομα αποτέλεσε ένα βασικό εργαλείο, σχετικά με την εμφάνιση ενός νέου πολιτικού χάρτη νέων κρατών (πρώτα στην Ευρώπη και αργότερα σε πολλές περιοχές του κόσμου). Μέσω του εθνοφυλετισμού, ο εθνισμός αποτέλεσε ένα μέσο σύμφυσης του πολιτικού οράματος των διαφόρων τοπικών λαών με το θρησκευτικό στοιχείο. Βλ. Ν. Σβορώνος, *Το ελληνικό έθνος, γένεση και διαμόρφωση του νέου Ελληνισμού*, (Αθήνα: Πόλις, 2004), 21.

του σχίσματος, αφού οι Βούλγαροι ζήτησαν συγγνώμη και αποδέχθηκαν πλήρως τους όρους του Οικουμενικού Πατριαρχείου⁷³.

Το φάσμα των εθνικιστικών εξάρσεων και εκρήξεων στην περιοχή της χερσονήσου του Αίμου μπορεί να ξεκίνησε κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, αλλά συνεχίστηκε και στις αρχές του εικοστού αιώνα με μια εντελώς διαφορετική μορφή. Αυτό σήμαινε τη συνέχεια των εκκλησιολογικών διενέξεων, όπως και τη συνέχιση της αμφισβήτησης των εκκλησιαστικών κανόνων, οι οποίοι είχαν καθοριστεί πριν από αιώνες μεταξύ των Ορθοδόξων. Βέβαια, αυτό δεν είχε πάντα ως αποτέλεσμα και την ταυτόχρονη δημιουργία ρήξεων λόγω προβλημάτων νομοκανονικού περιεχομένου. Στην κατηγορία αυτή εντάσσεται το ζήτημα αναφορικά με τη θέση Ορθοδόξων που μετανάστευσαν σε διάφορες χώρες του εξωτερικού, στην Ευρώπη, τις Η.Π.Α. κλπ. Πρόκειται για ένα ζήτημα που απασχόλησε και απασχολεί την Εκκλησία, ιδίως από τις αρχές του εικοστού αιώνα και μετά, καθώς αφορά τη στάση εκείνων των Χριστιανών, οι οποίοι ήταν Ορθόδοξοι αλλά δεν ήταν ελληνικής καταγωγής⁷⁴. Αυτά τα προβλήματα προκύπτουν από την παρουσία εντός των ορίων μιας πολυπολιτισμικής κοινωνίας τόσων επισκόπων, κληρικών και ενοριών, όσες είναι και οι διάφορες εθνότητες ορθοδόξων⁷⁵.

Υπό αυτές τις συνθήκες, στις 18 Μαρτίου του 1908 (με βάση το νέο ημερολόγιο) το Οικουμενικό Πατριαρχείο εξέδωσε Πατριαρχικό και Συνοδικό Τόμο, βάση του οποίου εκχωρούνταν στην Εκκλησία της Ελλάδος το καθήκον της πνευματικής προστασίας και της εποπτείας όλων των Ορθοδόξων Εκκλησιών στην Ευρώπη, την αμερικανική ήπειρο και εν γένει σε διάφορες περιοχές του πλανήτη⁷⁶. Το περιεχόμενο του συγκεκριμένου Πατριαρχικού και Συνοδικού Τόμου ήταν εξάλλου, σύμφωνο και με την προσπάθεια για την αντιμετώπιση και επίλυση συναφών ανωμαλιών που είχαν προκύψει σε προηγούμενες δεκαετίες, με κυριότερη περίπτωση εκείνη του εθνοφυλετισμού της ανακηρυχθείσας Βουλγαρικής Εξαρχίας. Η εκχώρηση αυτού του δικαιώματος στην Εκκλησία της Ελλάδος πιθανόν οφείλεται στην επανάσταση των Νεότουρκων, το 1908, με την οποία είχε αρχίσει να υφίσταται η διάθεση για τον εκτουρκισμό των πολιτιστικών,

⁷³ Ανάστ. Γ. Μαράς, *Η ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία: Από την άλωση της Κωνσταντινούπολης έως σήμερα* (Θεσσαλονίκη: Αντ. Σταμούλης, 2012), 107.

⁷⁴ Ν. Ντάλντας, «Ιστορία της Διασποράς», στο Ν. Ντάλντας, *Η Ορθόδοξη διασπορά στη Δύση*, τ. Α', (Πάτρα: Ε.Α.Π., 2001), 25.

⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 25.

⁷⁶ Στο ίδιο, σ. 34.

θηρσκευτικών και εθνικών μειονοτήτων του οθωμανικού κράτους, τουλάχιστον, αρχικά, με έναν έμμεσο τρόπο. Τότε το Οικουμενικό Πατριαρχείο άρχισε να νιώθει σχετικές πιέσεις από τους Τούρκους, με αποτέλεσμα να στραφεί προς την Εκκλησία της Ελλάδος, η οποία εκείνο το διάστημα αποτελούσε τη δεύτερη ισχυρότερη ελληνόφωνη Ορθόδοξη Εκκλησία του κόσμου.

Την ίδια στιγμή διάφορες τοπικές ορθόδοξες κοινότητες σε υπερπόντιες περιοχές του πλανήτη, οι οποίες είχαν δημιουργηθεί από Έλληνες μετανάστες κατά τις αρχές του εικοστού αιώνα, είχαν ζητήσει να τεθούν υπό την εκκλησιαστική διοίκηση και την πνευματική δικαιοδοσία της Εκκλησίας της Ελλάδος. Έτσι, αν και αρχικά το Οικουμενικό Πατριαρχείο είχε αντιδράσει σε μια τέτοια προοπτική, ειδικότερα για τις ελληνορθόδοξες κοινότητες της Αυστραλίας, εν τέλει προχώρησε στην παραχώρηση του σχετικού δικαιώματος⁷⁷. Ένας επιπλέον λόγος για αυτήν την παραχώρηση θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι πολλές από αυτές τις κοινότητες μεταναστών ήταν μικρές σε αριθμό, οπότε δεν είχαν ιδιαίτερα βαρύνουσα σημασία.

Βέβαια στην πορεία, οι όροι του εν λόγω Πατριαρχικού και Συνοδικού Τόμου ελάχιστα ακολουθήθηκαν από την Εκκλησία της Ελλάδας, κυρίως επειδή στο εσωτερικό της είχαν λάβει χώρα τεράστιες αντεγκλήσεις και σχίσματα, καταστάσεις που προέκυψαν από την πολιτική ελίτ της περιόδου. Η επιρροή της στον Ελληνισμό αφορούσε τον εθνικό διχασμό ανάμεσα στην παράταξη των Βενιζελικών και των Βασιλοφρόνων⁷⁸. Άλλωστε, αμφότερες οι παρατάξεις εκείνη την εποχή είχαν επέμβει απροκάλυπτα στο σώμα της Εκκλησίας της Ελλάδος. Όλα αυτά είχαν ως αποτέλεσμα να μην παρθούν οι στοιχειώδεις αποφάσεις και να μην υπάρξει καμιά μέριμνα από την Ελλαδική Εκκλησία για την εκκλησιαστική διοίκηση και οργάνωση, αλλά και την ποιμαντική μέριμνα των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων του εξωτερικού.

Στην πορεία είχαν γίνει ορισμένες σοβαρές προσπάθειες, προκειμένου να αλλάξει αυτή η θλιβερή κατάσταση. Η όλη προσπάθεια μάλιστα, είχε ξεκινήσει το 1917 από τον βενιζελικό Μητροπολίτη Αθηνών, Μελέτιο Μεταξάκη. Ο τελευταίος ενέτεινε τις προσπάθειες του για την εφαρμογή των όρων του Πατριαρχικού και Συνοδικού Τόμου

⁷⁷ Ν. Ντάλντας, «Ιστορία της Διασποράς», στο Νικόλαος Ντάλντας, *Η Ορθόδοξη διασπορά στη Δύση*, τ. Α' (Πάτρα: Ε.Α.Π., 2001), 37.

⁷⁸ Δ. Μιχαλόπουλος, *Ο εθνικός διχασμός* (Αθήνα: Πελασγός, 2012), 27

του 1908⁷⁹. Αυτό φάνηκε άλλωστε, και από την πρωτοβουλία του για τη σύσταση της Αρχιεπισκοπής Αμερικής, αλλά και της συνοδικής επιτροπείας στη Νέα Υόρκη. Εντούτοις, οι προσπάθειές του δεν είχαν επιτυχία, λόγω και των πιέσεων που ασκήθηκαν μετά το 1920 εκ μέρους των φιλοβασιλικών. Το αποτέλεσμα ήταν να μεταβεί στην Αμερική, όπου με ενέργειές του θα αποφασιζόταν η ανεξαρτησία της Αρχιεπισκοπής Αμερικής. Για τις εν λόγω ενέργειες ο Μεταξάκης είχε υπάρξει υπόδικος έναντι της Ιεράς Συνόδου της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας της Ελλάδος⁸⁰.

Σημειώνουμε πως το 1996 το Οικουμενικό Πατριαρχείο διαχώρισε την Αρχιεπισκοπή σε τέσσερα τμήματα –Αμερική, Καναδά, Κεντρική Αμερική και Νότια.

Στο πλαίσιο της αναφοράς για την εφαρμογή του δύο Συνοδικών Τόμων 1872 και 1908, θεωρούμε χρηστικό για την μελέτη να εμμείνουμε σε μια ουσιαστική, για τα εκκλησιαστικά δρώμενα, διαφοροποίησή τους. Η Εκκλησία με την σύγκληση της Συνόδου το 1872, βασιζόμενη στις αρχές της και με αφορμή το «Βουλγαρικό Ζήτημα»⁸¹, κατηγόρησε τον Εκκλησιαστικό εθνοφυλετισμό. Δηλαδή τη σύσταση τοπικής Εκκλησίας καθαρά με ομόφυλους και ταυτόχρονη απόρριψη των ετερόφυλων ορθόδοξων Χριστιανών που κατοικούσαν στον ίδιο τόπο. Τα προβλήματα της ίδρυσης φυλετικών Εκκλησιών υπήρξαν ποικίλα: η διοίκηση ελέγχεται από τους αυτόχθονους ποιμένες που ανήκουν στην ίδια φυλή, μέσα στην αυτή επισκοπή παρατηρήθηκε η ύπαρξη διαφόρων Πατριαρχών κοινού δόγματος, όπως και η διαποίμνηση σε ποίμνια που ανήκουν στην ίδια φυλή και έχουν κοινή γλώσσα⁸².

Στον Τόμο 1908, η υπαγωγή μιας Αρχιεπισκοπής σε μια Εκκλησία -περίπτωση των ΗΠΑ- βασίστηκε σε τοπικά κριτήρια. Ανέθετε τη διοίκηση των επαρχιών της διασποράς στην Ιερά Σύνοδο της ελλαδικής Εκκλησίας υπό σαφείς όρους: υποχρεωτικός διορισμός του εκάστοτε αρχιερέα από την Ιερά Σύνοδο, επισκέψεις του στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, καταβολή στην Μητέρα Εκκλησία ετήσιου ποσού προκειμένου να εξασφαλίζονται τα αναγκαία για την Οικουμενική του αποστολή. Η σύγχυση στις επαρχίες της διασποράς ήταν έντονη με αποτέλεσμα το 1922, η Μεγάλη του Χριστού

⁷⁹ Η Ελλαδική Εκκλησία ανέλαβε την διαποίμνηση των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων ανά τον κόσμο.

⁸⁰ Α. Νανάκης, *Εκκλησία εθνάρχουσα και εθνική* (Θεσσαλονίκη: 2002), 183.

⁸¹ Γεώργιος – Νεκτάριος Λόης, «Η ιστορία του Μακεδονικού ζητήματος», στον ιστότοπο www.romfea.gr (Ημ. ανάκτησης: 18/09/23).

⁸² Ιερόθεος Βλάχος, Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου, «Εκκλησία και Αυτοκεφαλία», από τον ιστότοπο <http://www.romfea.gr> (Ημ. ανάκτησης: 17/9/23).

Εκκλησία να οδηγηθεί στο νέο Συνοδικό Τόμο, προκειμένου να εξασφαλιστεί η ενότητα του ορθόδοξου ποιμνίου ανά τον κόσμο⁸³.

Τώρα, στο πλαίσιο των σχέσεων του Οικουμενικού Πατριαρχείου και της Εκκλησίας της Ελλάδας ως προς τα διάφορα νομοκανονικά ζητήματα, πολύ σημαντική ήταν η Πατριαρχική και Συνοδική Πράξη του 1928. Η συγκεκριμένη Πράξη ήταν συνδεδεμένη με το εκκλησιαστικό καθεστώς στις περιοχές που είχε καταλάβει ο ελληνικός στρατός κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων του 1912 -1913. Αυτές είναι η Ήπειρος, η Θράκη, η Μακεδονία και τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου. Περιοχές, με άλλα λόγια, που διοικητικά και εκκλησιαστικά υπάγονταν στο Οικουμενικό Πατριαρχείο⁸⁴.

Αρχικά το Πατριαρχείο δεν είχε πρόβλημα στην επίσημη εκχώρηση των 33 Μητροπόλεων των Νέων Χωρών στην Εκκλησία της Ελλάδος. Εντούτοις, στην πορεία τα πράγματα άλλαξαν. Οι προσπάθειες των Τούρκων να μην έχουν, πλέον, επαφές αυτές οι Μητροπόλεις με το Πατριαρχείο, σε συνδυασμό με την αμφισβήτηση της ελληνικής κυριαρχίας, τόσο στα νησιά του ανατολικού Αιγαίου όσο και στην ηπειρωτική χώρα, ο Πατριάρχης δήλωσε, πως δεν μπορούσε να εγκρίνει άμεσα την εισχώρηση των συγκεκριμένων Μητροπόλεων στην Εκκλησία της Ελλάδος, εξαιτίας των πολιτικών περιπλοκών⁸⁵.

Στην πορεία, και σε συνάρτηση και με τα πολεμικά και δραματικά πολιτικά γεγονότα των επόμενων ετών (Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, Ελληνοτουρκικός Πόλεμος του 1919 – 1922 και Μικρασιατική Καταστροφή), η επαφή των ελληνικών κυβερνήσεων με το Οικουμενικό Πατριαρχείο είχε υπάρξει δύσκολη. Συγχρόνως, τα προβλήματα για τις εκκλησίες των Νέων Χωρών πολλαπλασιάζονταν στην πορεία ολοένα και περισσότερο. Έτσι το 1924, με πρωτοβουλία του Πατριάρχη Γρηγορίου του Ζ΄, έγινε μια προσπάθεια, προκειμένου να αποφασίσουν τελικά οι Μητροπολίτες των Νέων Χωρών, αναφορικά με το καθεστώς που επιθυμούσαν να έχουν από διοικητική άποψη. Η πλειοψηφία των Μητροπολιτών απάντησε πως περισσότερο θα ευνοούσε η αποκέντρωση και η αυτονόμηση των επαρχιών των Νέων Χωρών από το Πατριαρχείο, αλλά αφού

⁸³ Ιωάν. Ελ. Σιδηράς, «Δύο άγνωστοι συνοδικοί τόμοι», στον ιστότοπο www.radiomax.gr (Ημ. ανάκτησης: 17/9/23).

⁸⁴ Μ. Βαλάκου -Θεοδωρούδη, *Πολιτικές και συνταγματικές πτυχές του καθεστώτος των Νέων Χωρών*, (Κατερίνη: Τέρτιος, 2003), 40.

⁸⁵ Στο ίδιο, σ. 43.

πρώτα θα λάμβανε χώρα μια Διαρκής Σύνοδος, η οποία θα αντιπροσώπευε τις Μητροπόλεις αυτές. Η όλη προσπάθεια δεν είχε συνέχεια, δεδομένου ότι ο πατριάρχης Γρηγόριος Ζ΄ πέθανε, ενώ ο διάδοχος του, Κωνσταντίνος ΣΤ΄, απελάθηκε από την κυβέρνηση της νεοσύστατης Τουρκικής Δημοκρατίας, ως ανταλλάξιμος⁸⁶.

Υπό το βάρος όλων αυτών των προβλημάτων, η Ελλαδική Εκκλησία επρόκειτο να προβεί στη σύγκληση μιας Ενδημούσας Συνόδου το 1926, ώστε να επιλυθεί το πρόβλημα. Μέσω της Συνόδου προτάθηκε στο Οικουμενικό Πατριαρχείο να αφήσει να χειραφετηθούν οι Μητροπόλεις των Νέων Χωρών και να ενσωματωθούν στην Αυτοκέφαλη Εκκλησία της Ελλάδος⁸⁷. Αυτό το σκεπτικό ήταν συνδεδεμένο και με την προσπάθεια του ελληνικού Κράτους να ισχυροποιήσει ακόμα περισσότερο την θέση του στις περιοχές που είχε καταλάβει στην διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων. Αλλά και οι Μητροπολίτες των Νέων Χωρών επιζητούσαν περισσότερο μια ενδιάμεση λύση, υπαγόμενοι εκκλησιαστικά στο Οικουμενικό Πατριαρχείο και πολιτικά στο ελληνικό Κράτος⁸⁸.

⁸⁶ Γ. Αλεξιάδης, «Η εκκλησία των Νέων Χωρών», *Γρηγόριος Παλαμάς* τεύχ. 145 (1928): 55-63.

⁸⁷ Μ. Βαλάκου -Θεοδορούδη, *Πολιτικές και συνταγματικές πτυχές του καθεστώτος των Νέων Χωρών*, (Κατερίνη: Τέρτιος, 2003), 40.

⁸⁸ Α. Αγγελόπουλος, *Η Εκκλησία των Νέων Χωρών*, (Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη, 1991), 17.

4. Διαμόρφωση της εκκλησιαστικής πραγματικότητας μεταξύ Οικουμενικού Πατριαρχείου και Εκκλησίας της Ελλάδος (1974 -2004)

4.1 Ο ρόλος του αρχιεπισκοπικού έργου Σεραφείμ (σχέσεις με την Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης)

Ο Βησσαρίων Τίκας, γεννήθηκε στα Αρτεσιανά της Ηπείρου, στις 15 Αυγούστου 1913. Σπούδασε στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και αποφοίτησε με πτυχίο Θεολογίας το 1940. Το 1936 ο Βησσαρίων εκάρη μοναχός στη Μονή Πεντέλης, παίρνοντας το όνομα Σεραφείμ. Το 1938 χειροτονήθηκε διάκονος από τον Αρχιεπίσκοπο Αθηνών Δαμασκηνό και τοποθετήθηκε στον Ιερό Ναό της Αγίας Τριάδας, στο Νέο Ηράκλειο Αττικής⁸⁹. Το 1942, ο Ιεροδιάκονος Σεραφείμ χειροτονήθηκε ιερέας και στη συνέχεια ανυψώθηκε στο βαθμό του αρχιμανδρίτη από τον Αρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό. Επίσης, διετέλεσε Γραμματέας της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος. Ο Σεραφείμ ήταν ενεργός στην ελληνική αντίσταση κατά την περίοδο της ναζιστικής κατοχής, πολεμώντας με -μη κομμουνιστική- ελληνική αντιστασιακή ομάδα, τον Εθνικό Δημοκρατικό Ελληνικό Σύνδεσμο (ΕΔΕΣ). Υλοποίησε αρκετά συσσίτια κατά τη διάρκεια της Κατοχής, ενώ συνέχισε την προσπάθειά του και με την ίδρυση ορφανοτροφείων και μετά τον πόλεμο, στη διάρκεια του Εμφυλίου πολέμου⁹⁰.

Το 1949, ο Σεραφείμ χειροτονήθηκε επίσκοπος Άρτας, ενώ το 1958 μετατέθηκε στην έδρα Ιωαννίνων. Ως Επίσκοπος Ιωαννίνων, απάντησε στην κυβερνητική καταστολή των θρησκευτικών πρακτικών της ελληνικής μειονότητας στη νότια Αλβανία, αναλαμβάνοντας την υπόθεσή τους. Πέρα από αυτό, υποστήριξε τον ανταρτοπόλεμο για την ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα, τη δεκαετία του 1950⁹¹. Κατά τους τελευταίους μήνες της στρατιωτικής δικτατορίας στην Ελλάδα, στις 12 Ιανουαρίου 1974, ο Σεραφείμ εξελέγη Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και Πάσης Ελλάδος. Ο Σεραφείμ είχε εκλεγεί Αρχιεπίσκοπος Αθηνών μετά τον εξαναγκασμό του πρώην Αρχιεπισκόπου Ιερώνυμου σε

⁸⁹ Β.Δ., Μήτσης, *Βελλά*, (Αθήνα: Ελίκρανον, 2019), 85.

⁹⁰ Φ. Οικονόμου, *Ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος Σεραφείμ: Εκκλησιαστική σταδιοδρομία και δράσεις*, (Αθήνα: Φραγιαδάκης, 1980), 31.

⁹¹ Στο ίδιο, σ. 38.

παραίτηση⁹². Παρόλα αυτά, όταν τελείωσε η δικτατορία και αποκαταστάθηκε η δημοκρατική διακυβέρνηση της χώρας διατήρησε τη θέση του.

Στα επόμενα χρόνια, ο Σεραφείμ συνέχιζε να συγκρούεται με τους ηγέτες της κυβέρνησης για να αντισταθεί στις κοινωνικές αλλαγές, λόγω της μείωσης της επιρροής της Εκκλησίας. Ενώ αυτές οι διαμαρτυρίες ήταν γενικά ανεπιτυχείς, στα μέσα της δεκαετίας του 1980, επρόκειτο να καταστεί νικητής, εμποδίζοντας την Κυβέρνηση να απαλλοτριώσει τις εκκλησιαστικές γαίες⁹³. Στα τελευταία χρόνια της αρχιεπισκοπικής θητείας του, ο Σεραφείμ εξέφρασε την αντίθεσή του στις ρωμαιοκαθολικές ιεραποστολικές δραστηριότητες στην Ανατολική Ευρώπη. Ο μακαριστός Αρχιεπίσκοπος Σεραφείμ εκοιμήθη στην Αθήνα, στις 10 Απριλίου 1998⁹⁴.

Αναφορικά με τα Νομοκανονικά ζητήματα μεταξύ Πατριαρχείου και Εκκλησίας της Ελλάδος, στη διάρκεια της θητείας του μακαριστού Αρχιεπισκόπου Σεραφείμ, παρατηρείται μια έντονη προσπάθεια για να αποκατασταθούν οι σχέσεις μεταξύ των δύο πλευρών. Σχέσεις, οι οποίες είχαν διαταραχθεί σε μεγάλο βαθμό από το 1967 και μετά, λόγω της πολιτειακής αλλά και της εκκλησιαστικής εκτροπής και ανωμαλίας που είχε προκύψει λόγω του πραξικοπήματος από τους συνταγματάρχες τον Απρίλιο του 1967⁹⁵.

Επρόκειτο για διατάραξη που είχε προκύψει επειδή το δικτατορικό καθεστώς της 21^{ης} Απριλίου του 1967 είχε επέμβει στα εσωτερικά ζητήματα της Εκκλησίας. Κάτι τέτοιο, είχε γίνει με την εμφάνιση του θεσμού της Αριστίνδην Συνόδου, μέσω της οποίας το καθεστώς είχε επιχειρήσει να ασκήσει άμεσο έλεγχο επί της Εκκλησίας από το 1967. Η αντικανονικότητα ενός τέτοιου θεσμού δεν μπορούσε να αρθεί με βάση το σκεπτικό πως αποτελούσε ένα είδος ιστορικού συμβιβασμού με παλαιότερα συνοδικά σχήματα προηγούμενων αιώνων. Επρόκειτο μάλιστα, για μια εξέλιξη, στην οποία είχε αντιταχθεί έντονα εκείνη την εποχή το Οικουμενικό Πατριαρχείο⁹⁶. Γι' αυτό ο Γεώργιος Μεταλληνός επισήμανε πως οι Αριστίνδην Σύνοδοι, εν γένει, έχουν αποτελέσει μια μορφή κακοφωνίας διαχρονικά στο πλαίσιο της ζωής της Εκκλησίας της Ελλάδος και η

⁹² Αναστ. Γ. Μαράς, *Η Ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία: Από την άλωση της Κωνσταντινούπολης έως σήμερα* (Θεσσαλονίκη: Αντ. Σταμούλης, 2012), 91.

⁹³ Στο ίδιο, σ. 94.

⁹⁴ Β.Α. Λαμπρόπουλος, *Σεραφείμ: Ο Αρχιεπίσκοπος που νίκησε τα γεγονότα*, (Αθήνα: Βασδέκης, 1998), 203.

⁹⁵ Γ.Σ. Μάμαλος, *Το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως κατά την περίοδο 1918 -1972: Διεθνής Πολιτική και οικουμενικός προσανατολισμός* (Αθήνα: Αντ. Σάκκουλας, 2011), 97.

⁹⁶ Στο ίδιο, σ. 113.

εμφάνισή τους είχε σημειωθεί στη διάρκεια ταραγμένων πολιτικά περιόδων του Ελληνικού Κράτους. Μια τέτοια περίπτωση είχε εκφραστεί και στη διάρκεια της επταετίας αποτελώντας μια μορφή κατάφωρης παραβίασης από μέρους της Πολιτείας και επιβολής της θέλησής της στο σώμα της Εκκλησίας. Συμπερασματικά, η προσπάθεια περί δικαιολόγησης μιας τέτοιας μορφής Συνόδου ως ολιγομελούς, αλλά κανονικής είναι ξεκάθαρα λανθασμένη⁹⁷.

Σε κάθε περίπτωση αμφότερων των πλευρών υπήρξαν καλές προθέσεις για την επίλυση των όποιων προβλημάτων. Αυτό το στοιχείο είχε αποτυπωθεί και από τον τρόπο, με τον οποίο είχε γίνει αποδεκτός ο νέος Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και Πάσης Ελλάδος στο Φανάρι τον Μάρτιο του 1974, ενώ ακόμα στην χώρα υπήρχε δικτατορία. Επρόκειτο για το καθεστώς του συνταγματάρχη Ιωαννίδη, ο οποίος είχε ανατρέψει τη δικτατορική κυβέρνηση του Γ. Παπαδόπουλου. Το κλίμα των συναντήσεων αποτυπώνει συγχρόνως και το κλίμα εγκαρδιότητας, συναίνεσης και καταλλαγής, γεγονός που φαίνεται και από την προσφώνηση του Μητροπολίτη Χαλκηδόνος Μελίτων προς τον Αρχιεπίσκοπο Σεραφείμ⁹⁸. Η επίσκεψη εκείνη από μέρους του Αρχιεπισκόπου Σεραφείμ, είχε αποτελέσει μια εκδήλωση τιμής και σεβασμού προς το Οικουμενικό Πατριαρχείο, με βάση άλλωστε και το τότε σχετικό ανακοινωθέν της ίδιας της Εκκλησίας της Ελλάδος⁹⁹. «...η επίσκεψής σας εις το Πατριαρχείον ανεξαρτήτως της αποτίσεως υφ' υμών προ αυτό φόρου τιμής, θεωρείται ως μια σπουδαία συμβολή εις την περαιτέρω εγκαρδίωσιν των σχέσεων του Οικουμενικού Πατριαρχείου και της Εκκλησίας της Ελλάδος, επ' αγαθώ της καθόλου Ορθοδοξίας και της ανθρωπότητας. Ιδιαίτερος δε παρακαλώ να σημειώσετε ότι την επίσκεψίν σας ταύτην θεωρούμεν και ως πολύτιμον υμών συμβολήν εις την φιλίαν των δύο χωρών μας, Τουρκίας δηλαδή και Ελλάδος»¹⁰⁰. Άλλωστε, ο Σεραφείμ, είχε επισημάνει στον ενθρονιστήριο λόγο του τον Ιανουάριο του 1974, την αναγκαιότητα να αποκατασταθεί η κανονική σχέση της Εκκλησίας της Ελλάδος με το Οικουμενικό Πατριαρχείο¹⁰¹. Καθίσταται σαφές, με βάση όλα τα παραπάνω στοιχεία, πως οι

⁹⁷ Γ. Μεταλληνός, «Πολιτειοκρατία: ο μόνιμος εφιάλτης της Εκκλησίας μας», στο Συλλογικό *Κρατική εξουσία και Ορθόδοξη Εκκλησία*, (Αθήνα: Μήνυμα, 1995), 64.

⁹⁸ *Εκκλησία* 7 - 8 (1 - 15 Απριλίου 1974): 167.

⁹⁹ *Επίσκεψις* 94, (5 Φεβρουαρίου 1974): 2.

¹⁰⁰ *Εκκλησία* 7 - 8 (1 - 15 Απριλίου 1974): 168.

¹⁰¹ *Εκκλησία* 7-8 (1-18 Απριλίου 1974): 165.

εκτραχύνσεις του παρελθόντος είχε επιχειρηθεί να τεθούν στο περιθώριο και να επιλυθούν.

Μια παράμετρος που είχε παίξει μάλιστα σημαντικό ρόλο στην πορεία, αναφορικά με την ύπαρξη μιας συμφωνίας μεταξύ των δύο μερών, ειδικότερα ως προς τα Νομοκανονικά θέματα, ήταν αναμφίβολα η ψήφιση και η εφαρμογή του νέου Καταστατικού Χάρτη της Εκκλησίας της Ελλάδος. Η ψήφιση του Καταστατικού Χάρτη το 1977, επρόκειτο να παίξει καθοριστικό ρόλο ως προς την διάσταση των Νομοκανονικών ζητημάτων μεταξύ των δύο πλευρών. Το εν λόγω κείμενο ήταν αποτέλεσμα μιας τεράστιας προσπάθειας και έργου, το οποίο είχε αναληφθεί από μια επιτροπή κληρικών και λαϊκών με βάση το Ν.Δ. 87 /1974, ενώ συγχρόνως είχε καταργηθεί το νομοθετικό διάταγμα 126 του 1969¹⁰².

Οι εργασίες της δεκαμελούς επιτροπής, στην οποία συμμετείχαν παράλληλα και ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών Σεραφείμ Τίκας, όπως επίσης και ο γενικός Διευθυντής Θρησκευμάτων από το Υπουργείο Παιδείας, αλλά και δύο νομομαθείς που ήταν ειδικοί σε εκκλησιαστικά θέματα, επρόκειτο να πάρουν παράταση και να διαρκέσουν ως το 1976. Στη διάρκεια εκείνων των εργασιών, είχαν γίνει συναντήσεις και με εκπροσώπους του Οικουμενικού Πατριαρχείου, ώστε να ζητηθεί η γνώμη τους. Είναι σαφές, με άλλα λόγια, πως η όλη διαδικασία, αναφορικά με την θέσπιση αυτού του νέου Καταστατικού Χάρτη της Εκκλησίας της Ελλάδος, δεν αποτελούσε μονομερή ενέργεια¹⁰³.

Κάτι τέτοιο, μπορεί κάποιος να το διαπιστώσει σε μια σειρά από διατάξεις, οι οποίες καθορίζουν τα σχετικά με το καθεστώς των Μητροπόλεων των –λεγόμενων– Νέων Χωρών. Οι εν λόγω διατάξεις διατυπώθηκαν, έτσι ώστε να είναι σύμφωνες και με τα όσα είχαν οριστεί ήδη κατά τις αρχές του εικοστού αιώνα μέσα από την Συνοδική και Πατριαρχική Πράξη του 1928.

Για παράδειγμα βλέπει κάποιος στον Καταστατικό Χάρτη, πως στην 3^η παράγραφο του άρθρου 1 αναφέρεται ενδεικτικά ότι: «Η Εκκλησία της Ελλάδος περιλαμβάνει (.....) και τας Μητροπόλεις των Νέων Χωρών, συμφώνως προς την από 4^{ης} Σεπτεμβρίου 1928 Πατριαρχικήν και Συνοδικήν Πράξιν του Οικουμενικού Πατριαρχείου

¹⁰² Κανονισμός Ιεράς Συνόδου Εκκλησίας της Ελλάδος, 1/1969 – ΦΕΚ 185 /6 /11-9-1970.

¹⁰³ Α. Μαρίνος, «Ψήφιση Καταστατικού Χάρτη και επεμβάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας», στο *Κρατική εξουσία και ορθόδοξη εκκλησία: προβλήματα σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας*, (Αθήνα: Μήνυμα, 1995), 187.

και έχει ως μέλη πάντας τους κατοικούντας εν τη περιοχή αυτών Ορθοδόξους Χριστιανούς»¹⁰⁴.

Γι' αυτό, σε συνάρτηση με αυτή την βασική αρχή περί του σεβασμού στα όσα είχαν συμφωνηθεί ήδη και από την περίοδο του Μεσοπολέμου, ως προς το καθεστώς των Ιερών Μητροπόλεων και Επισκοπών των Νέων Χωρών, το άρθρο 4 δεν παύει να διατρανώνει την εκκλησιαστική κοινωνία με το Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως. Επίσης, το άρθρο 11 σαφέστατα τονίζει το ότι η Εκκλησία της Ελλάδος, πέραν της Αρχιεπισκοπής Αθηνών και των Μητροπόλεων της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας της Ελλάδος, περιλαμβάνει παράλληλα και μια σειρά Μητροπόλεων, που ρητώς ορίζεται, πως ανήκουν στον Οικουμενικό Θρόνο (όπως π.χ. Θεσσαλονίκης, Ιερισσού, Αγίου Όρους, Χίου, Ψαρών, Φλωρίνης, Πρεσπών και Εορδαίας, Έδεσσας, Πέλλας, Αλμωπίας κ.ά.)¹⁰⁵. Ακόμη, στο Άρθρο 28, τονίζεται, πως στις Ιερές Ακολουθίες, οι Μητροπολίτες και επίσκοποι των Εκκλησιών των Νέων Χώρων, πρώτα μνημονεύουν τον εκάστοτε Οικουμενικό Πατριάρχη και εν συνεχεία την Ιερά Σύνοδο της Εκκλησίας της Ελλάδος¹⁰⁶. Γενικά, η Πατριαρχική Πράξη του 1928 ουδέποτε επρόκειτο να αμφισβητηθεί από οποιαδήποτε εκ των δύο μερών, με άλλα λόγια, είτε από τον Οικουμενικό Θρόνο είτε από την Εκκλησία της Ελλάδος, στην διάρκεια της αρχιεπισκοπίας του μακαριστού Σεραφείμ Τίκα.

4.2 Ο ρόλος του αρχιεπισκοπικού έργου του Χριστοδούλου Παρασκευαΐδη

Ο Μακαριστός Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και Πάσης Ελλάδος Χριστόδουλος , κατά κόσμον Χρήστος Παρασκευαΐδης , υπήρξε κεφαλή της Εκκλησίας της Ελλάδος κατά την περίοδο μεταξύ του 1998 και του 2008. Ο Χριστόδουλος γεννήθηκε στην Ξάνθη της Θράκης το 1939. Όταν ήταν δύο ετών, η οικογένειά του μετακόμισε στην Αθήνα για να

¹⁰⁴ Άρθρο 1, παρ. 3, Νόμος 590/1977, «Περί του Καταστατικού Χάρτου της Εκκλησίας της Ελλάδος», ΦΕΚ Α' 146/ 31-5-1977.

¹⁰⁵ Άρθρο 11, παρ. 1, Νόμος 590/1977, «Περί του Καταστατικού Χάρτου της Εκκλησίας της Ελλάδος», ΦΕΚ Α' 146/ 31-5-1977.

¹⁰⁶ Άρθρο 28, Νόμος 590/1977, «Περί του Καταστατικού Χάρτου της Εκκλησίας της Ελλάδος», ΦΕΚ Α' 146/ 31-5-1977.

γλιτώσει από τη γερμανική και βουλγαρική κατοχή της περιοχής κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Μετά τον πόλεμο ο πατέρας του επέστρεψε στην Ξάνθη και υπέβαλε μια επιτυχημένη υποψηφιότητα για δήμαρχος. Ο Χριστόδουλος φοίτησε στο Ρωμαιοκαθολικό Μαριστικό Λεόντειο Λύκειο Αθηνών και στη συνέχεια σπούδασε νομικά στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, αποφοιτώντας το 1962. Αφού χειροτονήθηκε διάκονος στην Ορθόδοξη Εκκλησία το 1961¹⁰⁷, συνέχισε τις σπουδές του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών για τη λήψη πτυχίου Θεολογίας. Χειροτονήθηκε ιερέας το 1965 και αποφοίτησε από τη Θεολογική Σχολή το 1967. Εργάστηκε ως ιερέας στο Παλαιό Φάληρο, την περίοδο μεταξύ 1965 και 1974. Την ίδιο περίοδο διετέλεσε Αρχιγραμματέας της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος. Το 1974 εξελέγη επίσκοπος Δημητριάδος Βόλου Θεσσαλίας, θέση στην οποία παρέμεινε μέχρι την εκλογή του σε Αρχιεπίσκοπο Αθηνών το 1998¹⁰⁸.

Ο Χριστόδουλος έγινε Διδάκτωρ Θεολογίας, είχε πτυχίο Γαλλικών και Αγγλικών, ενώ μιλούσε επίσης ιταλικά και γερμανικά. Υπήρξε συγγραφέας πολλών θεολογικών βιβλίων, ενώ ανακηρύχτηκε επίτιμος διδάκτορας από τα Πανεπιστήμια της Κραϊόβα και του Ιασίου. Λόγω της φοίτησης του Χριστόδουλου σε καθολικό λύκειο, ένιωθε ανοιχτός στο διάλογο μεταξύ της Ορθόδοξης και της Καθολικής Εκκλησίας έχοντας γνωρίσει και τις δύο πλευρές¹⁰⁹.

Ο Χριστόδουλος διαδέχθηκε τον Αρχιεπίσκοπο Σεραφείμ το 1998, σε ηλικία 59 ετών, γενόμενος ο νεότερος Αρχιεπίσκοπος της Ελληνικής Εκκλησίας. Κύριοι αντίπαλοί του στο ψηφοδέλτιο ήταν οι Μητροπολίτες Αλεξανδρουπόλεως Άνθιμος και Θηβών Ιερώνυμος. Ο τελευταίος τον διαδέχθηκε το 2008.

Ο Αρχιεπίσκοπος υποστήριξε τις υπάρχουσες κοινωνικές υπηρεσίες της Εκκλησίας, ενώ δημιούργησε νέες για την επίλυση διαφόρων κοινωνικών ζητημάτων, όπως η ευημερία τοξικομανών και μεταναστών, η υποστήριξη ανύπαντρων μητέρων και κακοποιημένων γυναικών, η φροντίδα για τα θύματα της εμπορίας ανθρώπων, η ίδρυση μιας αλυσίδας βρεφονηπιακών σταθμών και νηπιαγωγεία, η παρεχόμενη βοήθεια σε φτωχές οικογένειες και πολύτεκνες οικογένειες, κ.ά. Επίσης, ίδρυσε την «Αλληλεγγύη»,

¹⁰⁷ «Βιογραφικών -Εργογραφικών Σημείωμα του Μακαριστού Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος κυρού Χριστόδουλου (Παρασκευαΐδη)», *Εκκλησία* 2 (Φεβρουάριος 2008): 92.

¹⁰⁸ Στο ίδιο, σ. 93

¹⁰⁹ Στο ίδιο, σ. 93

την ΜΚΟ της Εκκλησίας της Ελλάδος, η οποία ασχολούνταν με την ανθρωπιστική δράση της Εκκλησίας της Ελλάδος σε διεθνές επίπεδο και σε «δύσκολες» περιοχές του κόσμου, όπως η Μέση Ανατολή, η Αφρική, η Ασία και η Ανατολική Ευρώπη¹¹⁰.

Τα νομοκανονικά θέματα που προέκυψαν κατά την διάρκεια της δεκαετούς παραμονής του μακαριστού Χριστοδούλου στον αρχιεπισκοπικό θρόνο Αθηνών, ήταν σημαντικά, ενώ είχε αναδυθεί ένα πλέγμα συγκρούσεων και αντιπαραθέσεων με το Φανάρι. Εκείνη την περίοδο, ο Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος και ο Πατριάρχης Βαρθολομαίος ήρθαν σε σύγκρουση, αναφορικά με το θέμα περί του ποιος θα είχε την δικαιοδοσία, σχετικά με την εκλογή Μητροπολιτών στις επαρχίες των –λεγόμενων - Νέων Χωρών. Το όλο ζήτημα είχε προκύψει εξαιτίας της πρόθεσης του Αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου να αποκτήσει η Εκκλησία της Ελλάδος τον έλεγχο στην εκλογή των Μητροπολιτών στις Νέες Χώρες, κατά παράβαση των όσων ορίζονταν με βάση την Συνοδική Πράξη του 1928, την οποία είχε αποδεχθεί και τηρούσε η Εκκλησία της Ελλάδος κατά το παρελθόν. Η σύγκρουση κορυφώθηκε όταν το Οικουμενικό Πατριαρχείο επέβαλλε την τιμωρία του αφορισμού στον Αρχιεπίσκοπο, γεγονός που οδήγησε στη διακοπή κάθε επικοινωνίας μεταξύ των δύο πλευρών. Παράλληλα, το Πατριαρχείο κήρυξε παράνομες τις εκλογές Μητροπολιτών των Νέων Χωρών από την Εκκλησία της Ελλάδος.

Η εν λόγω ένταση αναδείχθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 2000, σε μια περίοδο κατά την διάρκεια της οποίας ο Χριστόδουλος είχε οδηγηθεί σε ρήξη και με την τότε Κυβέρνηση του Ελληνικού Κράτους, λόγω του ζητήματος των ταυτοτήτων¹¹¹. Η πρόθεσή του να αποκτήσει δύναμη, μέσα από την εκλογή των Μητροπολιτών στις Νέες Χώρες είχε προξενήσει πολύ έντονες αντιδράσεις και εντός των κόλπων της Εκκλησίας της Ελλάδος. Για παράδειγμα, σε σχετικό διαδικτυακό άρθρο των αρχών της δεκαετίας του 2000 διαβάζουμε ότι ακόμα και τότε Μητροπολίτες της Νότιας Ελλάδας, όπως ο Θηβών Ιερώνυμος, είχαν ασκήσει έντονη κριτική, αναφορικά με την πρόθεση του Χριστοδούλου περί «αναθεώρησης» των σχέσεων με το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Το ίδιο διάστημα ορισμένοι Μητροπολίτες, όπως ο Καβάλας και ο Νεαπόλεως, είχαν σταθεί στο πλευρό του τότε Αρχιεπισκόπου, πιστεύοντας πως η σχετική σύγκρουση και

¹¹⁰ Στο ίδιο, σ. 96

¹¹¹ Αναστ. Γ. Μαράς, *Η Ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία: Από την άλωση της Κωνσταντινούπολης έως σήμερα* (Θεσσαλονίκη: Αντ. Σταμούλης, 2012), 95-96.

παρανόηση ανάμεσα στα δύο μέρη είχε προέλθει από το Οικουμενικό Πατριαρχείο¹¹². Στο πλευρό του Αρχιεπισκόπου είχαν σταθεί επίσης ο Αιγιαλείας Αμβρόσιος, ο Θεσσαλιώτιδας και Φαναριοφαρσάλων Θεόκλητος, αλλά και ο Μητροπολίτης Καισαριανής, Βύρωνος και Υμηττού Δανιήλ. Μάλιστα, ο τελευταίος είχε επιχειρήσει να αναπτύξει και σχετική επιχειρηματολογία, με βάση την οποία θα ήταν εφικτή η δικαιολόγηση της ανάληψης της εκκλησιαστικής δικαιοδοσίας των τοπικών εκκλησιών στις Νέες Χώρες από την Εκκλησία της Ελλάδας. Ο Θεσσαλιώτιδας και Φαναριοφαρσάλων Θεόκλητος είχε απορρίψει τη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου επί των Νέων Χωρών, ενώ ταυτόχρονα δεν έπαυε να τονίζει, πως είναι αποδεκτή η οικουμενικότητα του Οικουμενικού Πατριάρχη¹¹³. Αλλά και στους κόλπους του Οικουμενικού Πατριαρχείου υπήρξαν ιεράρχες, όπως οι Μητροπολίτες Εφέσου Γέρων και Περγάμου Ιωάννης Ζηζιούλας, που ανέπτυξαν μια σημαντική επιχειρηματολογία, με γνώμονα την θεμελίωση της εκκλησιαστικής δικαιοδοσίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου Κωνσταντινούπολης επί των Νέων Χωρών.

Σε κάθε περίπτωση, η συγκεκριμένη φιλοδοξία από την πλευρά της Εκκλησίας της Ελλάδος δεν ήταν κάτι καινούργιο, ως προς το θέμα των νομοκανονικών ζητημάτων που υφίσταντο ανέκαθεν στις σχέσεις ανάμεσα στην Ελλαδική Εκκλησία και το Οικουμενικό Πατριαρχείο¹¹⁴. Παρόλα αυτά, ήταν η πρώτη φορά, ύστερα από πολλές δεκαετίες, που είχε αναδειχθεί με τέτοια οξύτητα το εν λόγω νομοκανονικό ζήτημα. Ήδη ακόμα από την χρονιά της ανάρρησής του στον αρχιεπισκοπικό ο Χριστόδουλος είχε αρχίσει να κάνει σαφείς τις προθέσεις του αναφορικά με το ζήτημα των όρων της Πατριαρχικής Πράξης του 1928. Συγκεκριμένα, κατά την πρώτη του Εισήγηση προς την Ιερά Σύνοδο της Ιεραρχίας είχε επισημάνει ενδεικτικά το ότι «αγωνιζόμεθα καθημερινώς και προσπαθούμε να αποτρέψουμε δυσάρεστες σχέσεις μεταξύ των δύο Εκκλησιών μας, επειδή και σεβόμεθα και αναγνωρίζουμε την πρωτοκαθεδρία του Οικουμενικού Θρόνου και τον στηρίζουμε μετά πάθους και υπερασπιζόμεθα τις επιλογές του, όμως δεν

¹¹² Γρ. Καλοκαιρινός, *Κατά μέτωπον επίθεση Χριστόδουλου*, 10 Οκτωβρίου 2001, στο <https://www.kathimerini.gr/politics/102439/kata-metopon-epithesi-christodoyloy/> (Ημ. ανάκτησης: 10/8/23).

¹¹³ Μ. Αντωνιάδης, *Τα πρόσωπα της σύγκρουσης και της προσέγγισης*, 24 Νοεμβρίου 2008, στο <https://www.tovima.gr/2008/11/24/archive/ta-proswpa-tis-syγκροy-sis-kai-tis-proseggisis/>, (Ημ. ανάκτησης: 10/8/23).

¹¹⁴ Μητροπολίτης Ναυπάκτου Ιερόθεος Βλάχος, *Οικουμενικό Πατριαρχείο και Εκκλησία της Ελλάδος*, (Αθήνα: Ιερά Μονή Γενεθλίου της Θεοτόκου, 2002), 311.

μπορούμε να αρνηθούμε ότι είμεθα Αυτοκέφαλος Εκκλησία, που δικαιούται μαζί με τον σεβασμό της προς την πρωτόθρονη Κωνσταντινούπολη να επιδιώκει την ικανοποίηση των καλώς νοούμενων πνευματικών συμφερόντων της χωρίς να παραβιάζει ή να ζημιώνει εκείνη»¹¹⁵.

Κατά τον Οκτώβριο του 1999 επρόκειτο να τεθεί στο πλαίσιο της συνεδρίασης της Ιεράς Συνόδου της Ιεραρχίας το ζήτημα, ως προς την μνημόνευση του «πρώτου» και τότε θα αποφασιζόταν και η παραπομπή του όλου ζητήματος στην αρμόδια Επιτροπή Νομοκανονικών Υποθέσεων, ώστε να υπάρξει διμερής συζήτηση με το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Είναι ενδεικτικό, όπως αναμενόταν εξάλλου, ότι το Πατριαρχείο επρόκειτο να αρνηθεί την απεμπόληση των κανονικών δικαιωμάτων του, τα οποία απορρέουν από τον Πατριαρχικό Τόμο του 1850 και από την Πατριαρχική και Συνοδική Πράξη του 1928. Υπό το βάρος αυτών των εξελίξεων, ο Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος απέστειλε στον Οικουμενικό Πατριάρχη Βαρθολομαίο τρία γράμματα, στα οποία εκθέτονταν οι θέσεις του, αναφορικά με το θέμα περί δικαιοδοσίας στις Μητροπόλεις των Νέων Χωρών¹¹⁶.

Από την μεριά του Πατριαρχείου, ο Μητροπολίτης Εφέσου Χρυσόστομος είχε ήδη τονίσει, πως τα όσα ορίζονταν με βάση τον Πατριαρχικό Τόμο του 1850 και με βάση την Συνοδική-Πατριαρχική Πράξη του 1928 θα έπρεπε να θεωρηθούν πως είναι ιερά, θεμελιώδη, απαράβατα, διατηρούντα αμείωτη την ισχύ τους και συνταγματικά κατοχυρωμένα. Παρόλα αυτά ο Χριστόδουλος ανέφερε ότι κάτι τέτοιο μπορεί να ισχύσει μονάχα στην περίπτωση των Όρων και των Κανόνων των Οικουμενικών Συνόδων ή στην περίπτωση της Αγίας Γραφής. Ο ίδιος θεωρούσε ότι ο Τόμος του 1850 και η Πράξη του 1928 ήταν επιδεκτικά αλλαγών και αναθεωρήσεων, καθώς το περιεχόμενό τους δεν μπορούσε να θεωρηθεί πως έχει απόλυτο και ισόβιο χαρακτήρα. Το μόνο σημείο που θα έπρεπε να θεωρηθεί ως συνταγματικά κατοχυρωμένο από αυτά τα δύο κείμενα, ήταν τα όσα ορίζονται σχετικά με την συγκρότηση της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου. Επίσης, ο όρος «θεμελιώδης» θεωρήθηκε, από μέρους του Χριστόδουλου, πως είναι μια έννοια συναφής με τα ερείσματα εκείνα πάνω στα οποία είναι βασισμένες διαχρονικά οι σχέσεις ανάμεσα στις δύο Εκκλησίες. Στην προκειμένη περίπτωση ωστόσο, κατά τον Χριστόδουλο, αυτά

¹¹⁵ Δ. Ριζούλης και Χρ. Σιάτου (έκδ.), *Αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου ανθολόγηση κειμένων*, (Αθήνα: Ελληνικές εκδόσεις, 2008), 46.

¹¹⁶ *Εκκλησία ΟΗ'* (Αύγουστος-Σεπτέμβριος 2001), 658-661.

τα ερείσματα είχαν αλλάξει πλέον, καθώς δεν ανταποκρίνονταν στις παρούσες ιστορικές συνθήκες. Ταυτόχρονα, η Αρχιεπισκοπή Αθηνών είχε λάβει τις απόψεις έγκριτων νομομαθών και κανονολόγων εκείνης της εποχής, με βάση τις οποίες τα κείμενα εκείνα του 1850 και του 1928 θα έπρεπε να θεωρηθούν πλέον αντικανονικά. Επίσης, τονιζόταν και η ανάγκη εναρμόνισης αυτών των δύο κειμένων με τους Ιερούς Κανόνες¹¹⁷.

Στην διάρκεια της εξοδίου Ιεράς Ακολουθίας μετά την κοίμηση του Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Παντελεήμονα, στις 12 Ιουλίου του 2003, ο Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος αναφέρθηκε ισότιμα στον εκπρόσωπο του Οικουμενικού Πατριαρχείου, Μητροπολίτη Τυρολόης και Σερεντίου Παντελεήμονα, παρόλο που η Μητρόπολη Θεσσαλονίκης ανήκει πνευματικά στον Οικουμενικό Θρόνο. Ο τελευταίος αντέδρασε τονίζοντας πως η Μητρόπολη Θεσσαλονίκης ανήκει στην πνευματική δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Στην πορεία ο Οικουμενικός Πατριάρχης απέστειλε επιστολή στην Αρχιεπισκοπή Αθηνών, με την οποία απαιτούσε την πλήρη συμμόρφωσή της στους όρους 5, 7 και 9 της Πατριαρχικής και Συνοδικής Πράξης του 1928, αναφορικά με την διαδικασία εκλογής νέου Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης¹¹⁸.

Τον Οκτώβριο του 2003, πριν από την έκτακτη συνεδρίαση της Ιεραρχίας της Εκκλησίας της Ελλάδος στις 4 με 6 Νοεμβρίου εκείνου του έτους, είχε λάβει χώρα μια άτυπη συνάντηση μεταξύ του Οικουμενικού Πατριάρχη και των Πειραιώς Καλλίνικου, Δημητριάδος Ιγνατίου, του Σταύρου Ψυχάρη, αλλά και του Αρίστου Κασμίρογλου, ώστε να βρεθεί μια λύση. Στις 22 Οκτωβρίου το Οικουμενικό Πατριαρχείο ενημέρωσε αμέσως ότι δεν είχε βρεθεί κάποια λύση.

Αντίθετα, η ΔΙΣ της Εκκλησίας της Ελλάδος άργησε τη σχετική ανακοίνωσή της. Έτσι, στις 3 Νοεμβρίου δήλωσε ότι οι συνομιλίες εκείνες είχαν καταλήξει σε αποτέλεσμα. Συγκεκριμένα, τόνιζε, πως υπήρξε συμφωνία αναφορικά με την αποστολή του καταλόγου για την ενημέρωση και τις προσθαφαιρέσεις εκλογίμων. Επίσης, τονιζόταν, πως το Πατριαρχείο αποδεχόταν την άσκηση των δικαιωμάτων του με βάση τον Καταστατικό Νόμο της Ελλαδικής Εκκλησίας και πως αυτή αντίστοιχα σεβόταν την

¹¹⁷ «Οι απόψεις της Εκκλησίας της Ελλάδος, επί των διμερών συνομιλιών (5 -6 Απριλίου 2001) μετά του Οικουμενικού Πατριαρχείου», *Εκκλησία ΟΗ'* (Αύγουστος -Σεπτέμβριος 2001) 647-654.

¹¹⁸ Δ. Κομματάς Μητροπολίτης Σεβάστειας, *Η πατριαρχική και συνοδική πράξις του 1928 παρακωλύομενη τοις Όροις: το επί τη βάσει του Πατριαρχικού και συνοδικού αρχείου ιστορικό του αγώνος του Οικουμενικού Πατριαρχείου για την διατήρηση των δικαίων του επί των Μητροπόλεων του των Νέων Χωρών*, (Θεσσαλονίκη 2006), 613-618.

τροποποιημένη Πατριαρχική και Συνοδική Πράξη του 1928. Ακόμα δηλώνεται ότι το Πατριαρχείο αποδεχόταν την εφαρμογή της συγκεκριμένης Πράξης υπό το βάρος της νομοθεσίας που ισχύει στην Ελλάδα¹¹⁹.

Η συγκεκριμένη περίπτωση ήταν μια σύγκρουση ανάμεσα στην κανονικότητα και την νομιμότητα. Κι αυτό, δεδομένου ότι η Εκκλησία της Ελλάδος είχε ακολουθήσει μια καθαρά νομοκεντρική θεώρηση και προσέγγιση ως προς το όλο ζήτημα, αλλά χωρίς να λαμβάνει υπόψη της την υπεροχή των Κανόνων. Μια υπεροχή που στην περίπτωση των εκκλησιαστικών επαρχιών και Μητροπόλεων των Νέων Χωρών είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την Πατριαρχική και Συνοδική Πράξη του 1928. Μια Πράξη δηλαδή, από την οποία απορρέει το στοιχείο της κανονικότητας¹²⁰.

Κι ενώ το Οικουμενικό Πατριαρχείο, με νέα επιστολή του αντέδρασε έντονα, απαιτώντας την επιστροφή της Εκκλησίας της Ελλάδος στην κανονικότητα, η Διαρκής Ιερά Σύνοδος στην διάρκεια της προαναφερόμενης συζήτησης θεώρησε την Πατριαρχική και Συνοδική Πράξη του 1928 ως αντικανονική, μετά από σχετικές εισηγήσεις, ειδικότερα, του Μητροπολίτη Καισαριανής Βύρωνα και Υμηττού Δανιήλ και του Μητροπολίτη Μεσσηνίας Χρυσοστόμου. Αυτές οι εισηγήσεις άλλωστε, είχαν γίνει αποδεκτές και από τον Αρχιεπίσκοπο Χριστόδουλο.

Ένα βασικό επιχείρημα αναφορικά με την αντικανονικότητα της εν λόγω Πράξης, ήταν ο ΛΘ΄ Κανόνας της Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου¹²¹. Αυτό το επιχείρημα, ήταν συναφές με την παρατήρηση του Μητροπολίτη Δανιήλ, πως η Πράξη του 1928 ήταν αντίθετη προς τον ΛΕ΄ Κανόνα των Αγίων Αποστόλων, τον Β΄ Κανόνα της Β΄ Οικουμενικής Συνόδου, τον Η΄ Κανόνα της Γ΄ Οικουμενικής Συνόδου, αλλά και τον ΛΕ΄ Κανόνα των Αγίων Αποστόλων¹²².

¹¹⁹ «Η Ρύθμιση της Εκκλησιαστικής Διοικήσεως των Ιερών Μητροπόλεων των απελευθερωθεισών περιοχών της Ελλάδος μετά το 1914 (Μακεδονία, Ήπειρος, Θράκη και νήσοι του Β.Α. Αιγαίου)», τ. Α΄, (Αθήνα: Ιεράς Μητροπόλεως Καισαριανής, Βύρωνος και Υμηττού, 2017), 773-783.

¹²⁰ Δ. Κομματάς, Μητροπολίτης Σεβαστείας, *Η πατριαρχική και συνοδική πράξις του 1928 παρακολούθημένη τοις Όροις: το επί τη βάσει του Πατριαρχικού και συνοδικού αρχείου ιστορικό του αγώνος του Οικουμενικού Πατριαρχείου για την διατήρηση των δικαιών του επί των Μητροπόλεων του των Νέων Χωρών*, (Θεσσαλονίκη, 2006), 620.

¹²¹ «Τὰ γὰρ ἐν ἐκάστη ἐκκλησίᾳ ἔθνη, καὶ οἱ θεοφόροι ἡμῶν Πατέρες παραφυλάττεσθαι διεγνώκασιν», *ΛΘ΄ Κανὼν τῆς Πενθέκτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου*.

¹²² Γ. Ράλλης, & Μ. Ποτλής, *Σύνταγμα των θείων και ιερών Κανόνων των τε αγίων και πανευφήμων αποστόλων, και των ιερών οικουμενικών και τοπικών συνόδων και των κατά μέρος αγίων Πατέρων*, τ. Β΄, (Αθήνα: Βασ. Ρηγόπουλος, 2002), 47.

Στην διάρκεια της συνεδρίασης της ΔΙΣ στις 6 Νοεμβρίου του 2003, από την οποία επρόκειτο να αποχωρήσουν εννιά Αρχιερείς, ψηφίστηκαν οι προτάσεις που είχε κάνει ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών. Προτάσεις που αφορούσαν την σύνταξη καταλόγων εκλόγιμων Μητροπολιτών από την Ελλαδική Εκκλησία και τις εκκλησιαστικές επαρχίες των Νέων Χωρών. Μάλιστα, σε μια νέα του επιστολή της 10^{ης} Νοεμβρίου του 2003 ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών είχε υπεραμυνθεί των απόψεών του, θέτοντας τα όρια εντός των οποίων θα μπορούσε να εφαρμοστεί η Πατριαρχική και Συνοδική Πράξη του 1928. Πρόκειται για όρια, τα οποία κατά την γνώμη του, θα έπρεπε να καθοριστούν με βάση και τον Νόμο 590/1977 «Περί του Καταστατικού Χάρτη της Εκκλησίας της Ελλάδος»¹²³.

Μετά από την μη συμμόρφωση της Εκκλησίας της Ελλάδος προς την επισήμανση της πατριαρχικής επιστολής της 20^{ης} Απριλίου του 2004, περί διαγραφής τριών Αγιορειτών Ιερομονάχων από τον κατάλογο εκλόγιμων για λόγους κανονικής τάξης, το κλίμα επιδεινώθηκε. Είχε επισημανθεί πως, εν όψει της έκτακτης ΙΣΙ της Εκκλησίας της Ελλάδος, και καθώς επέκειντο εκλογές για την πλήρωση των χηρευουσών Μητροπόλεων των Νέων Χωρών, το Οικουμενικό Πατριαρχείο θα προέβαινε πλέον σε διακοπή της κοινωνίας με τον Αρχιεπίσκοπο Αθηνών Χριστόδουλο και θα θεωρούσε άκυρες τις σχετικές εκλογές. Οι σχετικές προειδοποιήσεις του Πατριαρχείου δεν ελήφθησαν υπόψη με αποτέλεσμα τη σύγκληση Μείζονος Αγίας και Ιεράς Ενδημούσας Συνόδου, στις 30 Απριλίου 2004.

Με το τέλος της Συνόδου ανακοινώθηκε η διακοπή της κοινωνίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου με τον Αρχιεπίσκοπο Αθηνών Χριστόδουλο, ενώ ο τελευταίος επρόκειτο να διαγραφεί και από τα Δίπτυχα της Αγίας του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας. Σημαντικότερη όμως ήταν η απειλή εκείνης της Συνόδου για την άρση της Πατριαρχικής και Συνοδικής Πράξης του 1928¹²⁴.

Στην πορεία σημειώθηκε υποχώρηση από την μεριά της Εκκλησίας της Ελλάδος. Αυτό προέκυψε από τη στιγμή που κι εντός της ίδιας της Εκκλησίας της Ελλάδος είχαν προκύψει έντονες διασπαστικές τάσεις. Το αποτέλεσμα ήταν η σύγκληση μιας Μείζονας Αγίας και Ιεράς Ενδημούσης Συνόδου στις 4 Ιουνίου του 2004, με την οποία

¹²³ Δ. Κομματάς, Μητροπολίτης Σεβαστείας, *Η πατριαρχική και συνοδική πράξις του 1928 παρακωλύομενη τοις Όροις: το επί τη βάσει του Πατριαρχικού και συνοδικού αρχείου ιστορικό του αγώνος του Οικουμενικού Πατριαρχείου για την διατήρηση των δικαιών του επί των Μητροπόλεων του των Νέων Χωρών*, (Θεσσαλονίκη: χ.ε., 2006), 711-713.

¹²⁴ Στο ίδιο, σ. 735-739.

αναγνωρίζονταν ρητά ο Τόμος του 1850, αλλά και η Πράξη του 1928. Το οριστικό τέλος της σύγκρουσης ήρθε με την άρση του επιτίμιου της ακοινωνησίας του Χριστόδουλου από το Πατριαρχείο. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να αποκατασταθεί η λειτουργική και η διοικητική κοινωνία με τον Αρχιεπίσκοπο Χριστόδουλο¹²⁵.

¹²⁵ Στο ίδιο, σ. 637-638.

5. Συμπεράσματα

Με την ολοκλήρωση της πραγμάτευσης του θέματός μας στο πλαίσιο της εν λόγω διατριβής, διαπιστώσαμε ότι διαχρονικά οι σχέσεις ανάμεσα στην Εκκλησία της Ελλάδος και την Μητέρα Εκκλησία, δηλαδή του Οικουμενικού Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης, είχαν σηματοδοτεί από μια σειρά προβλημάτων. Αυτά τα προβλήματα ήταν, κατά κύριο λόγο, νομοκανονικής φύσεως ζητήματα. Ζητήματα που ήταν σχετικά με το θέμα της διοικητικής και εκκλησιαστικής δικαιοδοσίας καθεμιάς εκ των δύο Εκκλησιών, σε συγκεκριμένες Μητροπόλεις και Επισκοπές εντός των ορίων του Ελληνικού Κράτους.

Βέβαια, είναι γεγονός, πως έντονα προβλήματα είχαν προκύψει ήδη από τα πρώτα χρόνια μετά την επανάσταση του 1821, ιδιαίτερα κατά την εποχή της ίδρυσης του ανεξάρτητου Ελληνικού Κράτους. Η πρώτη μεγάλη αντιπαράθεση ανάμεσα στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως και την Ελλαδική Εκκλησία αφορούσε την μονομερή κίνηση της τελευταίας να κηρύξει την αυτοκεφαλία της. Η εν λόγω κίνηση έγινε χωρίς να ληφθεί υπόψη το πλαίσιο των διαφόρων εκκλησιαστικών Κανόνων περί των τρόπων προώθησης μιας τέτοιας διαδικασίας. Είναι χαρακτηριστικό, μάλιστα, πως έντονες αντεγκλήσεις δεν παρουσιάστηκαν μόνο εντός των κύκλων της Εκκλησίας του Ελληνικού Κράτους αλλά κι εντός της ελληνικής κοινωνίας. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται η πολιτικο-θεολογική διαμάχη των Θεόκλητου Φαρμακίδη και Κωνσταντίνου Οικονόμου του εξ Οικονόμων.

Σαφέστατα, η αντιπαράθεση αυτή είχε προκληθεί εξαιτίας της εκκλησιαστικής πολιτικής της Βαυαρικής Αντιβασιλείας στις αρχές της δεκαετίας του 1830. Παρόλα αυτά, στην πορεία επρόκειτο να επέλθει μια ισορροπία και επαναπροσέγγιση ανάμεσα στις δύο μεριές, μέσα από τον Πατριαρχικό Συνοδικό Τόμο του 1850. Παρά την επίλυση του ζητήματος της αναγνώρισης του Αυτοκέφαλου της Εκκλησίας της Ελλάδος, η τελευταία θα εισερχόταν σε μια κατάσταση σφιχτού εναγκαλισμού αν όχι ελέγχου από την Ελληνική Πολιτεία.

Το στοιχείο αυτό έπαιξε στην πορεία καθοριστικό ρόλο, στον τρόπο διαμόρφωσης των σχέσεων της Αρχιεπισκοπής Αθηνών με το Οικουμενικό Πατριαρχείο.

Πρόκειται για μια πραγματικότητα, η οποία άλλωστε έχει καθορίσει τις σχέσεις μεταξύ Αθήνας-Κωνσταντινούπολης έως τις μέρες μας.

Κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα δημιουργήθηκαν νέες έντονες προστριβές ανάμεσα στην Αρχιεπισκοπή Αθηνών και το Οικουμενικό Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης, τόσο για την διαδικασία ένταξης των επισκοπών και Μητροπόλεων των Επτανήσων όσο και εκείνων της περιοχής της Θεσσαλίας. Αυτό συνέβη κατά την επέκταση του Ελληνικού Κράτους σε αυτές τις περιοχές το 1864 και το 1881 αντίστοιχα. Τελικά, οι προαναφερόμενες Μητροπόλεις εντάχθηκαν στην Εκκλησία της Ελλάδος με έναν αρκετά ομαλό τρόπο. Στην πραγματικότητα ως για την επίλυση του ζητήματος πολύ σημαντικό ρόλο είχε παίξει το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Επρόκειτο για μια στάση, η οποία συνδεόταν με την ολοένα και αυξανόμενη τάση ομαλής συμπόρευσης ανάμεσα στον Οικουμενικό Θρόνο και την Ελλαδική Εκκλησία.

Παρόλα αυτά, η ανάδειξη των εθνικιστικών κινημάτων στην περιοχή της βαλκανικής χερσονήσου, αναδεικνυε ταυτόχρονα και το θέμα της δικαιοδοσίας του Οικουμενικού Θρόνου σε μια σειρά τοπικών Μητροπόλεων και επισκοπών, σε μια πολύ μεγάλη γεωγραφική ζώνη. Επρόκειτο για μια πολύ σημαντική πρόκληση για το Οικουμενικό Πατριαρχείο, η οποία συνδέονταν με την ανάδειξη του προβλήματος του εθνοφυλετισμού, ενός προβλήματος που οδηγούσε στην πλήρη ανατροπή των αρχαίων κανονιστικών διατάξεων και ηθών, ως προς την διοίκηση της Εκκλησίας. Το πρόβλημα εμφανίστηκε με τη μονομερή και παράνομη ίδρυση της Βουλγαρικής Εξαρχίας. Την ίδια εποχή η Εκκλησία της Ελλάδος είχε επιδείξει διάθεση υποστήριξης των σχετικών προσπαθειών και αγώνων του Οικουμενικού Πατριαρχείου έναντι του βουλγαρικού εθνοφυλετισμού και εθνικισμού. Η στάση της Αρχιεπισκοπής Αθηνών ήταν συναφής με το εκείνη του Ελληνικού Κράτους, το οποίο είχε αρχίσει πλέον να αντιλαμβάνεται τον κίνδυνο που είχε αρχίσει να αποτυπώνεται από μέρους άλλων λαών της περιοχής και ιδιαίτερα των Βουλγάρων, με αποτέλεσμα αυτήν την προαναφερόμενη σύμπλευση με το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Οι εν λόγω κινήσεις ήταν αντίθετες με τις ελληνικές εδαφικές διεκδικήσεις στη βαλκανική χερσόνησο. Διεκδικήσεις, οι οποίες ήταν επικεντρωμένες ειδικά στην περιοχή της Μακεδονίας.

Μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913, με την επέκταση των συνόρων του Ελληνικού Κράτους σε Ήπειρο, Μακεδονία, Θράκη και στα νησιά του

Ανατολικού Αιγαίου υπήρξε και μια προσπάθεια για αντίστοιχη επέκταση των ορίων της Εκκλησίας της Ελλάδος. Για κάποια περίοδο, η εν λόγω προσπάθεια δημιουργούσε προβλήματα, σχετικά με το ζήτημα της δικαιοδοσίας και της διοικητικής οργάνωσης των Μητροπόλεων των -λεγόμενων- Νέων Χωρών. Εντούτοις, σε ένα σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα υπήρξε συμφωνία ανάμεσα στο Οικουμενικό Πατριαρχείο και την Εκκλησία της Ελλάδος. Συμφωνία που καταγράφηκε στην Πατριαρχική και Συνοδική Πράξη του 1928. Αυτό αποδεικνύει τη μεγαλοθυμία και την πατρική αγάπη του Οικουμενικού Θρόνου, καθώς η εν λόγω συμφωνία είχε προκύψει μετά από μια ιδιαίτερα δύσκολη περίοδο για το Οικουμενικό Πατριαρχείο, του οποίου οι Μητροπόλεις και το ποίμνιο είχαν μειωθεί δραστικά λόγω της Μικρασιατικής Καταστροφής και της ανταλλαγής των πληθυσμών.

Από την εποχή του Αρχιεπισκόπου Σεραφείμ και για μια τριακονταετία περίπου δεν είχαν υπάρξει ιδιαίτερες περιπλοκές μεταξύ της Εκκλησίας της Ελλάδος και του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Ο Αρχιεπίσκοπος Σεραφείμ, όπως μπορεί να διαπιστώσει κανείς, επέλυσε κάθε ζήτημα άμεσα. Κατά την επίσκεψή του στο Οικουμενικό Πατριαρχείο το Μάρτιο του 1974, δύο μήνες μετά την ενθρόνισή του στον αρχιεπισκοπικό θρόνο της Εκκλησίας της Ελλάδος, κατά τη διάρκεια της πατριαρχίας του Δημητρίου του Α΄, είχε εκφράσει μια στάση καταλλαγής και συμπόρευσης της Ελλαδικής Εκκλησίας με τον Οικουμενικό Θρόνο. Το στοιχείο αυτό άλλωστε, είχε αποτυπωθεί με ενάργεια και από την Κωνσταντινούπολη.

Αντίθετα με τον Αρχιεπίσκοπο Σεραφείμ ο Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος δημιούργησε αρκετά προβλήματα στις σχέσεις της Εκκλησίας της Ελλάδος με το Οικουμενικό Πατριαρχείο, ειδικότερα στην διάρκεια του πρώτου μισού της δεκαετίας του 2000. Είναι γεγονός ότι στην πορεία είχε προκύψει ένα σταδιακά διογκούμενο φάσμα αντεγκλήσεων και κινήσεων ως προς τις σχέσεις ανάμεσα στην Εκκλησία της Ελλάδος και το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Οι αντεγκλήσεις αυτές είχαν τροφοδοτηθεί από τη θέληση και φιλοδοξία της Αρχιεπισκοπής Αθηνών να παρέμβει στις λεγόμενες εκκλησιαστικές επαρχίες των Νέων Χωρών. Στην πορεία, αυτό εκφράστηκε πιο αποφασιστικά, με αφορμή την εκλογή νέων Μητροπολιτών. Εκείνο το διάστημα, ο Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος και ο Πατριάρχης Βαρθολομαίος διασταύρωσαν τα ξίφη τους αρκετές φορές. Τότε, το Οικουμενικό Πατριαρχείο επέβαλλε στον Αρχιεπίσκοπο

την τιμωρία του αφορισμού και τη διακοπή κάθε επικοινωνίας μεταξύ των δύο Εκκλησιών. Παράλληλα κήρυξε παράνομες τις εκλογές των Μητροπολιτών των Νέων Χωρών. Η σύγκρουση έληξε με υποχωρήσεις από την Εκκλησία της Ελλάδος και τον σεβασμό των νομοκανονικών διατάξεων που ρυθμίζουν τις σχέσεις των δυο Εκκλησιών.

6. Βιβλιογραφία

6.1 Πηγές

Το Σύνταγμα της Ελλάδος (1844).

Νόμος 590/1977. «Περί του Καταστατικού Χάρτου της Εκκλησίας της Ελλάδος». ΦΕΚ Α' 146 /31-5-1977

«Βιογραφικόν -Εργογραφικόν Σημείωμα του Μακαριστού Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος κυρού Χριστόδουλου (Παρασκευαΐδη)». *Εκκλησία* 2 (Φεβρουάριος 2008): 92-105.

«Κανονισμός Ιεράς Συνόδου Εκκλησίας της Ελλάδος». 1/1969 – ΦΕΚ 185 /6 /11-9-1970.

«ΚΗ' Κανόνας». Δ' Οικουμενική Σύνοδος.

«ΛΘ' Κανών» της Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου.

Νόμος 590/1977. «Περί του Καταστατικού Χάρτου της Εκκλησίας της Ελλάδος». ΦΕΚ Α' 146/ 31-5-1977.

«Οι απόψεις της Εκκλησίας της Ελλάδος, επί των διμερών συνομιλιών (5-6 Απριλίου 2001) μετά του Οικουμενικού Πατριαρχείου». *Εκκλησία* ΟΗ' (Αύγουστος - Σεπτέμβριος 2001) : 647 – 654 και 658 – 661.

6.2 Δευτερεύουσα βιβλιογραφία

6.2.1 Ελληνόγλωσση

Αββακούμ, Αγιορείτης, μοναχός. *Οικουμενικό Πατριαρχείο και Εκκλησία της Ελλάδος: Σχέσεις αίματος και πνεύματος στη σκιά μιας διένεξης*. Αθήνα: Σ. & Μ. Γιαχούδης, 2004.

Αγγελόπουλος, Αθανάσιος Αν. *Εκκλησιαστική Ιστορία: Ιστορία των Δομών διοικήσεως και ζωής της Εκκλησίας της Ελλάδος*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, 1984.

Αμάντος, Κωνσταντίνος. «Οι προνομιακοί ορισμοί του Ισλαμισμού υπέρ των χριστιανών». *Ελληνικά* 9 (1936): 103-166.

- Βαλάκου-Θεοδωρούδη, Μαλαματή. *Το νομικό περίγραμμα του Οικουμενικού Πατριαρχείου στο πλαίσιο της διεθνούς κοινότητας*. Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Αντ. Σάκκουλας, 2001.
- Βαλάκου-Θεοδωρούδη, Μαλαματή. *Πολιτικές και συνταγματικές πτυχές του καθεστώτος των Νέων Χωρών*. Κατερίνη: Τέρτιος, 2003.
- Βαρβούνης, Μανόλης Γ. *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο*. Αθήνα: Χελάνδιον, 2006.
- Βαρβούνης, Μανόλης Γ. *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο και η παράδοση του Γένους*. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α Καρδαμίτσα, 2005.
- «Βιογραφικόν -Εργογραφικόν Σημείωμα του Μακαριστού Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος κυρού Χριστόδουλου (Παρασκευαΐδη)». *Εκκλησία* 2 (Φεβρουάριος 2008): 92-105.
- Ζήσης, Θεόδωρος Ν. *Εκκλησία και Πολιτεία -Χωρισμός ή συναλληλία* Θεσσαλονίκη: Βρυένιος, 2006.
- Η Ρύθμιση της Εκκλησιαστικής Διοικήσεως των Ιερών Μητροπόλεων των απελευθερωθεισών περιοχών της Ελλάδος μετά το 1914 (Μακεδονία, Ήπειρος, Θράκη και νήσοι του Β.Α. Αιγαίου)*. τ. Α΄. Αθήνα: Ιερά Μητροπόλη Καισαριανής, Βύρωνος και Υμηττού, 2017.
- Καραβιδόπουλος Ι.Δ, *Απόκρυφα χριστιανικά κείμενα* Θεσσαλονίκη: Π. Πουρνάρας 1999
- Καραγιαννόπουλος, Ιωάννης. *Η πολιτική θεωρία των Βυζαντινών*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2001
- Καρυκοπούλου, Χρυσούλα. *Το Διεθνές καθεστώς του Οικουμενικού Πατριαρχείου*. Αθήνα: Γρηγόρης, 1979.
- Κοκοσολάκης, Ν. «Ορθοδοξία και Πολιτική». Στο *Η Ορθοδοξία ως πολιτιστικό επίτευγμα και τα προβλήματα του σύγχρονου ανθρώπου*. τ. Β΄. *Η Ορθοδοξία απέναντι σε θέματα της εποχής μας*. Πάτρα: Ε.Α.Π., 2002.
- Κονιδάρης, Ιωάννης Μ. *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο στο σύγχρονο κόσμο: προβλήματα και προοπτικές*, εκδόσεις Ινστιτούτου Αμυντικών Αναλύσεων, Αθήνα, 2000.
- Κονιδάρης, Γεράσιμος Ι. *Εκκλησιαστική Ιστορία της Ελλάδος: Από της ιδρύσεως των Εκκλησιών αυτής υπό του αποστόλου Παύλου μέχρι σήμερα*. τ. Β΄. Αθήνα: Γρηγόρης, 2011.

- Κωνσταντινίδης, Εμμανουήλ Ι. «Σταθμοί της ιστορικής πορείας της εν Ελλάδι Εκκλησίας». Στο *Δίπτυχα της Εκκλησίας της Ελλάδος Β΄*. Αθήνα: Αποστολική Διακονία, 2000 : θ΄-κζ΄.
- Λαμπρόπουλος, Βασίλειος Α. *Σεραφείμ: Ο Αρχιεπίσκοπος που νίκησε τα γεγονότα*. Αθήνα: Βασδέκης, 1998.
- Μάμαλος, Γεώργιος-Σπυρίδων Π. *Το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως κατά την περίοδο 1918-1972: Διεθνής Πολιτική και οικουμενικός προσανατολισμός*. Αθήνα: Αντ. Σάκκουλας, 2011.
- Μανίκας, Κωνσταντίνος. *Η διαμόρφωση των σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας στη Νεότερη Ελλάδα (1821 – 1852) – Ιστορική και κανονική θεώρηση των θεσμικών πλαισίων της Πολιτειοκρατίας: Η περίοδος της Επανάστασης*. Αθήνα: Παρρησία, 1999.
- Μαράς, Αναστάσιος Γ. «Παράθεση παραπομπών και βιβλιογραφίας σύμφωνα με το The Chicago Manual of Style». Στο Λιάντας, Γρηγόριος και Αναστάσιος Γ. Μαράς. *Σύγχρονη Επιστημονική Τεχνογραφία*. Θεσσαλονίκη: Αντ. Σταμούλης, 2014: 57-122.
- Μαράς, Αναστάσιος Γ. *Η ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία: Από την άλωση της Κωνσταντινούπολης έως σήμερα*. Θεσσαλονίκη: Αντ. Σταμούλης, 2012.
- Μαρίνος, Αναστάσιος. «Ψήφιση Καταστατικού Χάρτη και επεμβάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας». Στο *Κρατική εξουσία και ορθόδοξη εκκλησία: προβλήματα σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας*. Αθήνα: Μήνυμα, 1995.
- Μεταλληνός, Γεώργιος Δ. *Η εκκλησιαστική αφομοίωση της Επτανήσου ως εξέλιξη του Ελλαδικού Αυτοκέφαλου*. Τρίκαλα: Πρότυπες Θεσσαλικές Εκδόσεις, 2004.
- Μεταλληνός, Γεώργιος Δ. «Πολιτειοκρατία: ο μόνιμος εφιάλτης της Εκκλησίας μας». Στο *Κρατική εξουσία και Ορθόδοξη Εκκλησία*. Αθήνα: Μήνυμα, 1995.
- Μητραλέξης, Σωτήρης. *Σχέσεις Εκκλησίας -Κράτους: Τι συμβαίνει στην Ευρώπη, τί συμβαίνει στην Ελλάδα – μισθοδοσία, περιουσία, φορολογία, θρησκευτικά*. Αθήνα: Αρμός, 2019.
- Μήτσης, Βασίλειος Δ. *Βελλά*. Αθήνα: Ελίκρανον, 2019.

- Νανάκης, Ανδρέας. *Εκκλησία εθνάρχουσα και εθνική: Μέσα από την σύναξη των πρεσβυτέρων και τον Ιερό Σύνδεσμο της Εκκλησίας της Ελλάδας*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2002.
- Νανάκης, Ανδρέας. «Οικουμενικό Πατριαρχείο: από την καταδίκη του εθνοφυλετισμού (1872) στον Μακεδονικό Αγώνα». Στο *Μακεδονικός Αγών, 100 χρόνια από το θάνατο του Παύλου Μελά. Επιστημονικό συνέδριο, 12-13 Νοεμβρίου 2004*. Θεσσαλονίκη: ΙΜΧΑ, 2006.
- Ντάλντας, Νικόλαος. «Ιστορία της Διασποράς». Στο Ντάλντας, Νικόλαος. *Η Ορθόδοξη διασπορά στη Δύση*. τόμος Α΄. Πάτρα: Ε.Α.Π., 2001.
- Οικονόμου, Φώτιος Γ. *Ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και Πάσης Ελλάδος Σεραφεΐμ: εκκλησιαστική σταδιοδρομία και δράσεις*, Αθήνα: Δ. Φραγκιαδάκης, 1980.
- Πανώτης, Αριστείδης. *Το συνοδικόν της εν Ελλάδι Εκκλησίας: Επίτομη Ιστορία της εν Ελλάδι Εκκλησίας κυρίως ως κληματίδας του Οικουμενικού Πατριαρχείου*. τ. Α΄. 50 μ.Χ. -1850. Αθήνα: Σταμούλης, 2009.
- Παπαδόπουλος, Χρυσόστομος. *Ιστορία της Εκκλησίας της Ελλάδος*. τ. Α΄. *Ίδρυσις και Οργάνωσις της Αυτοκεφάλου Εκκλησίας της Ελλάδος*. Αθήνα: Π.Α. Πετράκος, 1920.
- Πέννα, Βάσω. «Ο Δημόσιος, Οικονομικός και Κοινωνικός Βίος των Βυζαντινών». Στο *Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Ελλάδα Ι: Από την Αρχαιότητα έως και τα Μεταβυζαντινά Χρόνια*. τ. Β΄. *Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στον Βυζαντινό και Μεταβυζαντινό Κόσμο*. Πάτρα: Ε.Α.Π., 2001.
- Ριζούλης, Δημήτρης και Χρυσούλα Σιάτου (έκδ.). *Αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου ανθολόγηση κειμένων*. Αθήνα: Ελληνικές εκδόσεις, 2008.
- Πριντζίπας, Γ. *Οι μεγάλες κρίσεις στην Εκκλησία -Πέντε σταθμοί στις σχέσεις της Εκκλησίας της Ελλάδος και του Οικουμενικού Πατριαρχείου*, εκδόσεις Προσκήνιο, Αθήνα, 2004
- Σαββίδης, Αλέξης Γ.Κ., *Εισαγωγή στη Βυζαντινή Ιστορία (284 – 1461 μ.Χ.)*. Μετάφρ. από τα αγγλικά και φιλολογική επιμέλεια Αθανάσιος Κονδύλης. Θεσσαλονίκη: Αντ. Σταμούλης, 2011.
- Σαχπελίδης, Στέφανος Δ. *Το Αυτοκέφαλον της Εκκλησίας της Ελλάδος και ο Κωνσταντίνος Οικονόμος*. Θεσσαλονίκη: χ.ε., 1972.

- Σταματόπουλος, Δημήτριος Α. *Μεταρρύθμιση και εκκοσμίκευση: προς μια ανασύνθεση της ιστορίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2003.
- Τρωϊάνος, Σπύρος Ν. *Παραδόσεις Εκκλησιαστικού Δικαίου*. Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1984.
- Τρωϊάνος, Σπύρος Ν. *Εκκλησιαστικό Δίκαιο*. τ. Α΄. Αθήνα: Ν. Σάκκουλας, 2002.
- Χρήστου, Παναγιώτης Κ. *Εκκλησιαστική Ιστορία: Πατέρες και θεολόγοι του Χριστιανισμού*. τ. Β΄. 2^η έκδ. Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος, 2003.
- Χρυσανγής, Ιωάννης. *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο σήμερα: ορθόδοξα προσκηνήματα και μνημεία της Πόλης*. Μετάφρ. και επιμ. Κωνσταντίνος Δεληκωνσταντής. Istanbul: London Editions Turkey, 2015.

6.2.2 Ξενόγλωσσες πηγές

- Dragostinova T. *From Millet to the Greek and Bulgarian Nations: Religious and National Debates in the Borderlands of the Ottoman Empire. 1870 – 1913*. Columbus, Ohio: University Press, 2009.
- Mansi 16, 317D-329A.
- Markova, Zina. *Το Βουλγαρικό εκκλησιαστικό ζήτημα στη Ρωσική ιστοριογραφία*. Μετάφρ. Αλέκα Μπουτζουβή –Μπανιά. Αθήνα: χ.ε., 1982.
- Meyendorff, John. *Rome, Constantinople, Moscow: Historical and Theological Studies*. Crestwood NY: St. Vladimir's Seminary Press, 1996.

6.3 Διαδικτυακές Πηγές

- Αντωνιάδου, Μ. «Τα πρόσωπα της σύγκρουσης και της προσέγγισης». 24 Νοεμβρίου 2008. <https://www.tovima.gr/2008/11/24/archive/ta-proswpa-tis-sygkroysis-kai-tis-proseggisis/> (Ημ. ανάκτησης: 20/9/23).
- Βλάχος, Ιερόθεος, Μητροπολίτης Ναυπάκτου. «Εκκλησία και Αυτοκεφαλία». Στον ιστότοπο <http://www.romfea.gr> (Ημ. ανάκτησης: 17/9/23).
- Καλοκαιρινός, Γρηγόρης. «Κατά μέτωπον επίθεση Χριστόδουλου». 10 Οκτωβρίου 2001. <https://www.kathimerini.gr/politics/102439/kata-metopon-epithesi-christodoyloy/> (Ημ. ανάκτησης: 22/5/2023).

Καταρέλος, Κύριλλος, επίσκοπος Αβύδου. «Οι σχέσεις μέσα στην Πενταρχία των Πατριαρχών, κατά την εκκλησιαστική παράδοση». www.pemptousia.gr (Ημ. ανάκτησης: 16/9/23).

Λόης, Γεώργιος – Νεκτάριος. «Η ιστορία του Μακεδονικού ζητήματος». Στον ιστότοπο <http://www.romfea.gr> (Ημ. ανάκτησης: 17/9/2023).

Σιδηράς, Ιωάννης Ελ. «Δύο άγνωστοι συνοδικοί τόμοι». Στον ιστότοπο www.radiomax.gr (Ημ. ανάκτησης: 17/9/23).